

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
Польсько-українські відносини у роки Другої світової війни: історична
пам'ять та сучасні інтерпретації

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Малишевського Романа Романовича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
та релігієзнавства

Алексієвець Леся Миколаївна

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей
історичних наук

Терещенко Валентин Дмитрович

Тернопіль–2026

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Аналіз джерельної бази та історіографії дослідження	8
Розділ II. Польсько-українські відносини в період Другої світової війни	10
Розділ III. Інтерпретації питань відносин Польщі та України у сучасних дослідженнях	52
Розділ IV. Висвітлення польсько-українських відносин у шкільному курсі історії	56
Висновки	60
Список використаних джерел	63

Вступ

Актуальність дослідження. Питання польсько-українських відносин під час Другої світової війни має значний вплив на взаємодію незалежних України та Польщі. Проблема конфлікту між обома народами часто використовується як політичний інструмент, здебільшого, польськими діячами або ж зовнішніми противниками для розхитування співпраці та сіяння розбрату в кризовий час. Передусім, тему в своїх цілях експлуатує росія, її пропагандисти та прокремлівські ЗМІ. У контексті сучасних викликів на міжнародній арені як для Києва, так і Варшави, спекулювання на проблемі взаємного винищення мирного населення на сучасних Заході України та Сході Польщі й особливо Волинській трагедії, є неприпустимим та грає на руку виключно москві в її експансіоністських намірах щодо України та Польщі, до того ж, ставить під загрозу існування держав. Проте відкидання, ігнорування чи відтермінування дослідження проблеми, що, на превеликий жаль, спостерігається у вітчизняній історіографії, жодним чином не принесе кращих результатів на коротку та довгу перспективу. Її замовчування може призвести, а, подекуди, і вже призводить, до неприємних репутаційних та політичних наслідків, зокрема, висвітлення ОУН та УПА як «звірів», що винищували польське населення лише за фактом їх етнічного походження, або ж як «поплічників нацистів», що, в кращому випадку, просто співпрацювали з Берліном, а в гіршому, допомагали Рейху втілювати Генеральний план «Ост». Вважаємо, що недостатня увага до цієї теми є не просто незацікавленістю держави та наукової спільноти у розвитку та дискусії з польськими колегами щодо неї, а саме локальним провалом української історіографії, що значно впливає на спрямованість обговорення та інтерпретування тих подій, де зараз домінує польська історична думка.

Актуальність у методичному аспекті зумовлюється низьким рівнем дослідження та висвітлення проблеми у шкільному курсі історії. Запропонована робота дає підґрунтя для розробки навчальних матеріалів, які можна використати при подальшому формуванні програми дисципліни. Також вони сприятимуть формуванню в учнів глибшого розуміння питання польсько-українських

конфліктів, відносин та сучасного їх становища, вплив тих подій на стосунки, як між офіційними Києвом та Варшавою, так і між народами загалом. Сучасна стадія вивчення та інтерпретації теми, як уже зазначали, є критично недостатньою в науковій спільноті. Становище тією ж мірою, якщо не значущіше, зберігається і в контексті предмета історії в школі. Низький рівень знань суспільства та пасивність української освіти в цій темі дасть можливість зацікавленим іноземним та вітчизняним дослідникам заповнити ці прогалини вигідною для них інформацією задля формування у молоді необхідного бачення подій. Також приділення більшої уваги проблемі допоможе усвідомити важливість історичної пам'яті, що є критично важливим для України та її суспільства на сучасному етапі. Отже, можемо констатувати, що актуальність дослідження пояснюється сучасними викликами як на міжнародній арені, так і нерозв'язаними питаннями у стосунках між країнами та необхідністю їх подолання, а також нагальною потребою в обговоренні й вирішенні низки питань, що визріли з часу подій Другої світової війни, для подальшого спільного розвитку та протидії агресивним намірам росії та її керівництва.

Метою дослідження є визначення основних тенденцій розвитку польсько-українських відносин під час Другої світової війни, впливу на них підпільних організацій, як-от ОУН та УПА, Армія Крайова (АК), а також ефекту зовнішніх чинників, таких як адміністрація Третього Рейху, НКВС, радянських партизанів тощо. Однією з найважливіших вважаємо спробу нового погляду на Волинську трагедію 1943-1944 рр., яка і досі залишається складною в стосунках Варшави й Києва. Насущним є дослідження питання сучасних трактувань тих подій, а також їх висвітлення у курсі історії в системі НУШ.

З огляду на мету, можемо окреслити такі **завдання**:

- дослідити розвиток польсько-українських відносин під час Другої світової війни, їх тенденції та вплив різноманітних чинників;
- розглянути антипольську та антиукраїнську діяльність підпільних організацій, реакцію на них окупаційних адміністрацій;

- пояснити ставлення радянської та німецької влади до окупованих територій, їхні плани та роль у розпалюванні польсько-українського конфлікту;
- висвітлити питання Волинської трагедії, її причин та можливих бенефіціарів;
- вивчити спроби польсько-українських переговорів щодо припинення бойових дій та співпраці;
- схарактеризувати інтерпретації питання в сучасній історіографії, становище його вивчення в українській науці;
- дослідити ступінь висвітлення проблеми у шкільному курсі історії в НУШ.

Об'єкт дослідження – польсько-українські відносини під час Другої світової війни, **предмет дослідження** – діяльність підпільних організацій на західноукраїнських землях в означений період, реакція на них окупаційних адміністрацій.

Методологічна база дослідження – використання принципів історизму та об'єктивності, які є визначальними для повноцінного та комплексного вивчення цього питання. Принцип історизму дозволяє досліджувати тематику з точки зору тодішніх обставин, становища і середовища, в якому опинилися сучасники подій, що описуються. Принцип об'єктивності дозволяє проводити неупереджений аналіз, розглянути проблему всебічно, незважаючи на власні внутрішні або зовнішні фактори. Також під час дослідження використовувалися такі методи: індукції, аналізу, дедукції, синтезу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, синхроністичний. Загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) використані для узагальнення підходів у вивченні питання польсько-українських відносин. Історико-порівняльний метод дозволив зіставити політичні наміри сторін та принципи їх взаємодії у різні етапи Другої світової війни. Синхроністичний метод уможливив розгляд проблеми з обох сторін та наближення до об'єктивніших висновків. Проблемно-хронологічний метод - дослідження теми в логічній, хронологічній послідовності.

Наукова новизна і теоретичне значення обґрунтовується критично низькою кількістю наукових робіт в українській історіографії, а, отже, спробою нового осмислення та дослідження проблеми польсько-українських відносин, долучення до формування вітчизняної думки щодо питання та подальшого його вивчення. Також у дослідженні проведено чи не найпершу спробу аналізу дій, що їх робили поляки та українці через призму загального становища Центрально-Східної Європи, а саме домінування Третього Рейху та СРСР, а також їх впливу на події на теренах Заходу України. З'ясовано становище вітчизняної та польської думки в історіографії щодо означеної проблеми, що необхідно для формування траєкторії роботи в контексті питання надалі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1939-1945 рр., що дає змогу розглянути питання польсько-українських відносин упродовж Другої світової війни, а також вивчити дії підпільників та окупаційних адміністрацій Третього Рейху та СРСР як на території сучасної України, так і на той час етнічно українських землях Закерзоння.

Територіальні межі, як уже зазначено, охоплюють території Заходу України (Галичина та Волинь) і Сходу Польщі (Холмщина, Надсяння, Підляшшя) у визначений період.

Практичне значення: результати дослідження мають практичне значення у науковій, професійній і педагогічній діяльності та можуть бути використані:

- як частина подальших наукових досліджень як з теми польсько-українських відносин у Другій світовій війні, так й інших проблем, дотичних до неї;
- у підготовці до уроків у темах, що пов'язані з питанням дослідження, зокрема, польсько-українського конфлікту в межах теми руху опору в Україні;
- як частина наукової та, у деяких випадках, політичної дискусії між українською та польською сторонами для налагодження діалогу;
- при створенні позаурочних заходів на цю та суміжні теми;

- у розробці матеріалів для проведення семінарів, наукових дискусій та обговорень у закладах освіти різного рівня.

Апробація результатів дослідження здійснена у рамках представлення його результатів на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях та публікацій у наукових збірниках на базі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» (2024 р.), «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» (2025 р.) «Магістерський науковий вісник. Випуск № 45» (2025 р.) та Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Савича Сковороди: «Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді» (2025 р.), «Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді» (2026 р.). Методичний аспект роботи апробований в межах позакласних заходів для учнів 11 класів закладів загальної середньої освіти: «Поляки та українці: партнери попри важку історію» (12.03.2026 р.).

Структура наукової роботи окреслена визначеними метою і завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг становить 70 сторінок (60 сторінок основного тексту), список використаних джерел налічує 68 позицій.

Розділ І. Аналіз джерельної бази та історіографії дослідження

Джерельна база для вивчення проблеми є доволі великою та широко представленою як в Україні, так і в Польщі. За час відновлення незалежності обох країн та їх звільнення від радянських режимів кількість первинних відомостей значно збільшилася. В основному це відбулося через те, що неформальне (а іноді й офіційне) табу на дослідження цієї теми зняли. Це дозволило підняти на поверхню або раніше засекречені матеріали, або такі, які банально потрапляли під цензуру. Такими матеріалами є:

- свідчення очевидців тих подій та їх записи;
- стенограми та детальні нотатки щодо допитів бійців Армії Крайової (АК) та УПА;
- документи, що їх видавали діячі проводів ОУН та Уряду Польської республіки в екзилі.

Станом на сьогодні матеріалів, необхідних для ґрунтовного висвітлення проблеми є більш ніж достатньо. Чимала їх кількість знаходиться в архівах Республіки Польща та України. Зокрема, джерела зберігаються у польському Інституті національної пам'яті, Військовому історичному бюро ім. К. Соснковського та ін. Українські джерела зберігаються в Інституті національної пам'яті, Центральному державному архіві України у м. Києві та м. Львові, Галузевому державному архіві СБУ, а також обласних архівах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей. Варто зазначити, що частина їх уже систематизована та видана окремими одно- та багатотомними виданнями, як-от «Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА» [14] за редакцією Володимира В'ятровича та чотиритомник «Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945» [16], виданої редакційною колегією під керівництвом Гжеґожа Мотики та Юрія Шаповала. При цьому джерельну базу продовжують поповнювати й сьогодні, зокрема шляхом проведення пошукових робіт масових поховань вбитих українців та поляків, а також розсекречення нових даних.

Історіографічна база дослідження, на відміну від джерельної, є набагато непропорційнішою у питанні кількості, причому перевага явно на боці польської сторони. Ґрунтовних досліджень суто в контексті проблеми польсько-українських відносин у вітчизняній історіографії критично мало, все закінчується на рівні статей або ж часткового та іноді повного її розкриття в межах ширших праць та приватних ініціатив. У випадку з польською науковою думкою все навпаки, адже питання нападу на Другу Річ Посполиту, її окупації та злочинів на тих теренах набуло державного значення, а висвітлення злочинів проти Польщі та її народу – політикою такого ж рангу. Як наслідок, уряд субсидіював та фінансував напрацювання, спрямовані формування суто польської точки зору, яка іноді може бути досить однобокою, проте історична наука наших сусідів успішно впоралася з цим завданням. Сьогодні відомими дослідниками цього питання були та є Ёжеж Мотика [10; 16], Ян Пісулінський [13], Микола Сивіцький [18; 19], Єжи Брацисевич [15] та ін. При цьому неможливо сказати, що робіт високого рівня в Україні взагалі немає. Окрім вже згаданого Володимира В'ятровича [4; 14], у роботі над проблемою працюють такі вітчизняні історики як Іван Патриляк, Ярослав Дашкевич, Тарас Гривул [21], Ігор Ільюшин [8], Андрій Портнов та інші. Їхнє надбання потенційно може стати підґрунтям для формування українського погляду на події більш ніж 80-річної давнини.

Як висновок, можемо сказати, що джерелознавча база достатня для досліджень проблеми польсько-українських відносин під час Другої світової війни з обох сторін, проте історіографія Польщі знаходиться на щабель вище від вітчизняної, зате це дає простір для майбутніх дослідників вивчити питання та сформуванати на нього погляд в українській історичній науці.

Розділ II. Польсько-українські відносини в період Другої світової війни

Після початку Другої світової війни польсько-українські відносини значно ускладнилися. Націоналістичні підпільницькі кола, здебільшого представлені ОУН, побачили у початку бойових дій можливість відновити незалежність України. В той самий час польська адміністрація вбачала в цьому загрозу територіальній цілісності Другої Речі Посполитої як ззовні, так і зсередини. Одразу ж після початку наступу Вермахту уряд республіки розгорнув нову хвилю репресій. Незважаючи на те, що УНДО офіційно заявила про необхідність підтримки Польщі, попри слова голови партії Василя Мудрого, що українське населення «виконає в цих важких часах свій громадянський обов'язок крові і майна...» [4, с. 64], санаційна влада провела масштабні арешти як опозиції, так і представників національних меншин. Їх відправили до в'язниць або концтаборів. Українців здебільшого спіткала доля перебування у Березі Картузькій, а під приводом «боротьби з ворогами» польське населення вбивало їх прямо на вулицях [21, с. 90]. Такі акції не наштовхувалися ні на осуд, ні на покарання з боку офіційної влади. Також вояки армії Другої Речі Посполитої вважали жителів «Східних кресів» зрадниками, які готуються перейти на бік Німеччини. Можемо констатувати, що дії як простих поляків, так і військовослужбовців, зрештою, свідчать про їх несприйняття українців ні як земляків, ні як союзників, ні як побратимів, і недовіру до них та, вкотре, відмову їм у праві на власну державність. Проте, підпільні організації відповідали погромникам симетрично. Найбільше в цьому відзначилися діячі ОУН. Члени організації після початку війни виступили проти польської влади та почали займати адміністративні будівлі та важливу інфраструктуру на західноукраїнських землях. Станом на 10 вересня, польська адміністрація, фактично, втратила Миколаїв (Львівська обл.) та кілька довколишніх сіл [4, с. 65]. Влада відреагувала на виступ жорстко – відправила кілька тисяч військових для його придушення. Пізніше ситуація лише набирала обертів: у період з 10 до 29 вересня 1939 року 20 повітів Галичини та Волині підняли повстання, а

польська армія та поліція не мали достатньо сил для їх розгрому через ведення активних бойових дій проти Вермахту.

17 вересня, з вступом до війни СРСР, повстань на Заході України стало набагато менше. Це можна пояснити тим, що погроми проти поляків чинили не тільки представники ОУН, але і прорадянськи налаштовані українці, які після входу РСЧА до Східної Галичини та Волині вітали їх і ставали під владу москви [4, с. 66]. Після поділу Польщі Радянський Союз і Третій Рейх зруйнували старі порядки та насадили власні. НКВС одразу ж розпочав «наводити лад» на захоплених територіях та репресувати польське населення (зокрема осадників, заможних міщан та селян), а решта органів радянської влади розпочали створювати умови для завоювання лояльності українців. Поляків масово відправляли в Сибір та до Казахстану [15, с. 271], адже Сталін та Політбюро ЦК ВКП(б) розуміли, що повернути їх на свій бік навряд чи вийде, особливо зважаючи на те, що СРСР доклався до ліквідації Другої Речі Посполитої. На противагу, окупаційна влада розпочала активну українізацію захоплених земель. З УРСР завозилися українські спеціалісти, 6 тис. шкіл перевели на українську мову викладання, те саме з книгодрукуванням та випуском газет [7, с. 41-42]. Німецька влада в цьому питанні теж не відставала – на землях Генерал-губернаторства адміністрація Рейху дозволила діяльність українських ЗМІ та сприяла поширенню інформації про злочини поляків як у міжвоєнний період, так і після початку бойових дій. Зокрема, в газеті «Краківські вісті» вийшла стаття «1.220.000 українців жертвами польського терору», що спиралася на схожу публікацію в «Krakauer Zeitung» [21, с. 91]. Тут можемо спробувати прогледіти щонайменше дві цілі москви та Берліна: перша – ослаблення руху опору Союзу збройної боротьби, який виник як на польських, так і на українських землях [14, с. 272]; друга – спроба знищення місцевого населення руками підпільників, аби в майбутньому прийти на «випалену землю» та заселити її представниками власного етносу. Ймовірність таких планів зумовлена існуванням давньої політики Німеччини «Drang nach Osten» та пізнішому Генеральному плану «Ост» [67], а також відповідає сталінському курсу русифікації. Це може свідчити про

набагато гірші, ніж просто окупація, наміри нацистської та радянської сторін щодо поневолених народів.

Дії окупантів аж ніяк не сприяли покращенню відносин між захопленими націями, а якраз навпаки. Поляки ставились до українців, як до зрадників, які «вдарили у спину» їм та їх державі, а отже «русинів-українців» мали вигнати зі «Східних кресів» для неможливості визнання їх за СРСР з боку демократій Заходу в майбутньому [4, с. 70-71]. Реалізація планів виливалася здебільшого або в погроми місцевого населення, або в доноси до каральних органів СРСР і Третього Рейху. Зокрема, зафіксовані численні повідомлення з боку поляків у гестапо та НКВС, що призводило до арештів та, наприкладі Радянського Союзу, до заслань [21, с. 91-92]. Це виливалося у ситуацію взаємної ненависті та тотальної недовіри, коли, маючи спільних ворогів у вигляді москви та Берліна, підпільні організації вважали радше ворогами одне одного, ніж тих, хто захопив їх території та знищував мирне населення. Також фактом є рекомендації для польського населення підбурювати українців на виступи проти окупантів, а перед їх втіленням доповідати в каральні органи Союзу і Рейху [4, с. 71]. Незважаючи на відсутність даних про масштаб таких акцій, вважаємо, що інструкції могли стати для населення планом та сигналом до дії, що, безумовно, наштовхувалося на відповідь українців загалом та ОУН зокрема. Водночас уряд Другої Речі Посполитої у вигнанні вже у вересні 1939 року намагався вести переговори з емігрантами УНР та переселенцями, закликаючи до боротьби саме за їх республіку, та повідомляли відверто неправдиву інформацію про «молитви українців за повернення польської влади у Галичині» [21, с. 92]. Проте, такі потуги виявилися марними.

ОУН теж не стояла на місці. В середовищі організації розглядалися плани розв'язання питань відновлення незалежності України та польського населення на Заході. До 1940 року А. Мельник, його поплічники та однодумці дотримувалися чітко пронімецької політики, маючи надію на те, що німецькі діячі, лояльні до справи відродження України, сприятимуть цьому. Тверезіше на ситуацію дивилася частина крайових провідників на чолі зі С. Бандерою. Різниця

у поглядах спричинила конфлікт та, зрештою, розкол в ОУН у тому ж 1940 році, виокремивши мельниківське (ОУН(м)) та бандерівське (ОУН(б), ОУН(р)) крила [7, с. 138]. Революційні сили до початку німецько-радянської війни також робили ставку на співробітництво з Рейхом, проте визначали провідною саме роль українців у боротьбі за свою свободу, розглядаючи Берлін не як визволителя, а радше як союзника у конфлікті з СРСР. Що ж до питання поляків та відносин із ними, ставлення обох гілок відрізнялося, проте, маємо зазначити, не кардинально: і ОУН(м), і ОУН(б) не бачили польське населення ворогами України, а навпаки – однією зі складових відновленої держави. Проте, позиція щодо їх активності стала ще однією розбіжністю в лавах організації: мельниківці бачили поляків пасивнішими та просто лояльними до нової влади, водночас бандерівці бачили їх активну ланку під час змагань за незалежність як України, так і Польщі проти СРСР і нацистської Німеччини. Яскравими прикладами цих тез є «Маніфест» ОУН(б) від грудня 1940 р. та висловлювання І.-Т. Мітринги: «Разом з поляками, французами, народами ССРСР за вільну Європу проти Гітлера і Сталіна – це наше місце» [4, с. 73]. Таким чином констатуємо, що в середовищі українських націоналістів станом на 1939-1940 рр., попри розкол, до поляків як до ворогів чи перепони на шляху до незалежності України не ставились, через що ставили до них єдину вимогу – лояльність до відновленої держави та співпраця, або, принаймні, відсутність перешкоджання її становленню.

Німеччина та СРСР тим часом продовжували вести свою політику на окупованих територіях. Але підходи до діяльності з боку москви дещо змінилися. Кремль остаточно «скинув маски» і розпочав каральні акції проти населення Галичини й Волині. Разом із насильницькою колективізацією НКВС проводив масові депортації вже українців. У період із середини 1940 до середини 1941 року за підписами Л. Берії та Й. Сталіна каральні структури радянської держави вислали до Сибіру та північних областей РРФСР близько 300 тис. українців та поляків, загальна кількість жертв сталінських репресій на Заході України становить понад 900 тис. осіб, щонайменше 200 тис. з яких – українці, 600 тис. – поляки, 80 тис. – євреї, які шукали кращої долі та порятунку від нацистів у СРСР

[7, с. 43]. Одним із найжахливіших злочинів радянської держави став Катинський розстріл. РСЧА в результаті нападу на Польщу захопила в полон близько 18 тис. офіцерів. Члени політбюро не вважали ані доцільним, ані безпечним зберігати їм життя, через що вони вирішили вбити всіх. Виконання наказу Берії розпочалося в жовтні 1939 року: в'язнів розташували у Козельську (Смоленська обл. рф), Старобільську (тоді Ворошиловградська, зараз – Луганська обл. України) та Осташкові (тоді Калінінська, зараз –Тверська обл. рф) [14, с. 272]. 14 тис. осіб розстріляли у цих таборах, ще близько 4 тис. перевезли до Катині, де на них чекала така ж доля. Найбільш вражаючим виявилися цинізм Сталіна і Молотова, які, при розмові з представниками польського уряду в екзилі В. Сікорським та В. Андерсом уже в грудні 1941 року, заявили, що полонені офіцери амністовані та, скоріш за все, втекли до Маньчжурії [39, с. 2]. Таку риторику можна розцінювати не лише як брехню, але і відверту насмішку радянського керівництва над поляками, та свідчення про несерйозність ставлення Сталіна до представників влади РП. Пізніше ця подія стане ще однією притичиною в польсько-українських відносинах, адже радикально налаштовані поляки, радянська влада та росіяни звинувачували та, почасти, звинувачують у злочині саме німців, ОУН і УПА.

Водночас, нацисти продовжували свою політику в Генерал-губернаторстві. А. Гітлер та верхівка НСНРП вважали, що війна з більшовизмом невідворотна, через що готуватись до неї почали з 1940 року [68], а також розуміли, що потребуватимуть внутрішньої дестабілізації СРСР. Щодо цього аспекту нацисти розраховували на національно-визвольні рухи на його території, через що продовжували співпрацювати з українцями або ж мовчазно спостерігали за їх роботою. За час німецької окупації на землях Холмщини та Підляшшя відкривали нові школи, бібліотеки, відновлювали церкви. Їхня діяльність велася, звісно ж, українською мовою. Генерал-губернатор Г. Франк вважав, що А. Гітлер розцінює українців як елемент «... антипольський та пронімецький» [4, с. 75]. Таке становище абсолютно не влаштовувало польську сторону, яка вважала, що розквіт української культури відбувається коштом утисків поляків. Проте, підпільники не мали достатньо сил і засобів, аби

ефективно протистояти репресивній машині Рейху, а становище могло лише викликати занепокоєння уряду в Лондоні. Також варто зазначити, що станом на 1941 рік у Верховному командуванні (ОКВ), абвері та Рейхсканцелярії розуміли – необхідно готуватися до війни з «червоними», через що у різних містах Генерал-губернаторства німці розпочали підготовку військових та поліцаїв, серед яких були й українці [8, с. 101]. Навесні 1941 року при німецькому управлінні розвідки створено загони «Роланд» і «Нахтігаль», що мали вступити до СРСР разом із Вермахтом після початку війни. Нацисти робили все можливе, щоб полегшити вторгнення до Союзу, проте, як відомо, верхівка Німеччини аж ніяк не планувала витворення незалежної України ні як частково підконтрольної держави на кшталт Словаччини, ні як повноцінного союзника, а лише хотіла скористатися потугами ОУН як засобом для досягнення власної мети.

Тим часом, як вже згадувалося, польсько-українські відносини погіршувалися з кожним днем. Поляки намагалися чинити опір окупантам, влаштовуючи диверсії, частина військових намагалися втекти через Словаччину та Угорщину до Великої Британії, проте зустрічали прикордонні загони, що, частково, складалися з українців [8, с. 100]. Це вкорінювало у свідомості поляків образ українців як пронимецьких зрадників, які прислужують окупантам та розвивають свою культуру на чужих землях коштом «законних власників», що лише загострювало конфронтацію. Проте, на офіційному рівні уряд в заслання не так категорично ставився до жителів Заходу України та Закерзоння. Так, у листопаді 1939 року керівництво В. Сікорського вийшло з ухвалою, на яку покладали функцію фундаменту відносин обох народів у майбутньому [4, с. 71]. У ній зазначалося, що:

1. Утвориться Українська держава, а Польща піде на будь-які поступки в питанні східного кордону.
2. Українська та Польська держави існуватимуть як федерація.
3. Права меншин у федерації України та Польщі будуть гарантовані з обох сторін [8, с. 95].

Така смілива заява польської сторони, вважаємо, справді могла стати предметом для переговорів, проте її рішення так і не були утверджені. Натомість через місяць уряд офіційно представив декларацію, в якій прописані лише загальні риси майбутньої політики відновленої республіки. Також, незважаючи на заяви влади в екзилі, реальних дій та заходів щодо початку переговорів з українською стороною вжито не було. Це можна пояснити тим, що уряд В. Сікорського вважав легітимною не ОУН, а адміністрацію УНР, з якою і намагався встановити контакт [4, с. 72]. Проте вона вже давно не мала ані впливу, ані якоїсь ваги у політичному житті України, через що навіть переговори з представниками структури не мали б жодного результату та, навіть, сенсу.

ОУН тим часом готувалася до початку наступу Німеччини на СРСР. Як ми вже зазначили, і бандерівці, і мельниківці розраховували на сприяння Рейху у питанні відродження Української держави, хоч і в різних контекстах. Представники організації провели переговори з абвером [8, с. 101], за результатами яких її члени мали воювати на боці Вермахту під час війни з совєтами. Також націоналісти разом із німецькими розвідниками проводили підготовку на теренах Галичини й Волині, де планувалися диверсії проти Червоної армії. Проте, верхівка ОУН(р) не плекала марних надій та ілюзій, а чітко розуміла, що владу в німців доведеться відбирати. Для досягнення цієї мети створена інструкція від травня 1940 року, в якій визначається план дій підпільників у момент початку війни Німеччини та СРСР [8, с. 105]. Виходячи з неї, повстанські групи у момент наступу Вермахту мали захопити владу на місцях (здебільшого в селах), ліквідувати місця дислокації НКВС та міліції разом з особовим складом та передати владу «поважним» місцевим із лав ОУН, а також провести масштабну мобілізацію. Проте, цілі та мета націоналістів не збігались із планами гітлерівського керівництва, що і продемонструвало вторгнення Рейху до СРСР. Можемо констатувати, що у період німецько-радянського співробітництва (01.09.1939 р.-22.06.1941 р.) становище польсько-українських відносин можна описати як радше недружні, аніж ворожі. На це вказує мала кількість саме фізичних сутичок між підпільниками обох сторін.

Початок німецько-радянської війни започаткував якісно новий етап в польсько-українських відносинах. Одним з основних чинників для цього став характер її ведення, а саме стрімкий наступ Вермахту і, відповідно, хаотичний відхід Червоної армії. Це дозволило і польському, і українському підпіллю широко розгорнути свою діяльність на території УРСР. Проте, це призвело також і до загострення протиборства між підпіллям, яке чимраз частіше доходило до боїв та масових етнічних чисток з обох сторін. Проте, станом на 1941 рік, ситуацію можна описати як радше спокійну.

Масштабний відступ РСЧА на початку бойових дій змусив внести значні корективи у плани німецької адміністрації. Тепер, замість підтримки українців та сприяння встановленню пронацистського режиму на захоплених територіях, влада Рейху і собі розпочала утиски політичної еліти ОУН та арештів її представників, а також вдалася до тактики «розділяй і владарюй». Так, 30 червня 1941 року відбулося проголошення Акту про відновлення української державності, проте окупаційні сили не погодилися з цим та через кілька днів заарештували голів організації, зокрема С. Бандеру, Я. Стецька та ін. [4, с. 77]. Цим нацисти, з одного боку, нажили собі нового ворога, а з іншого дали полякам та українцям спільного поневолювача, проти якого треба виступити єдиним фронтом.

Польське підпілля тим часом пильно стежило за розвитком ситуації. Під час проголошення Акту діячі Союзу збройної боротьби висловилися про крайній поспіх ОУН(Б), зазначаючи, що «Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері» [8, с. 112]. Про ОУН(М) говорили більш поважливо, адже мельниківці діяли розважливіше та і надалі розраховували на підтримку німців. Проте, від арештів їх не врятувала навіть лояльність Берліну. Після початку репресій Рейху проти українських діячів, почався новий період переговорів, тепер між представниками ОУН та СЗБ. Вже в жовтні 1941 року у Варшаву прибув із візитом Борис Левицький, який мав намір провести розмову з польськими делегатами. Пізніше частина з них згадуватимуть про виразне бажання українських підпільників контактувати з

сусідами [4, с. 79]. Це, на перспективу, могло стати початком співпраці між СЗБ та ОУН із метою відновлення незалежності обох держав в разі розв'язання проблемних питань, а найбільше – територіального. Проте польська сторона, яка все ще мріяла про кордон 1939 року, не погоджувалася на жодні поступки. Еміграційна влада розраховувала навіть вести збройну боротьбу за «повернення польських земель на сході», що вже виключало яку-небудь спільну роботу. Також вплинуло на ситуацію і те, що СРСР після вторгнення Німеччини, фактично, став неочікуваним та вимушеним союзником для держав, що боролися з Третім Рейхом, а отже і для уряду Другої Речі Посполитої у вигнанні. Голова правління В. Сікорський, хотів він цього чи ні, був змушений шукати порозуміння з москвою, через що також мав відмовитись від будь-яких спроб домовитися з українськими національними рухами, яких сталінське керівництво аж ніяк не могло визнавати, а націоналістів вважали «пособниками німецьких фашистів». Отже, уряд у вигнанні опинився у ситуації, в якій не міг і не хотів жодним чином іти на поступки українському національно-визвольному рухові, а тому залишав для ОУН лише силові методи протидії.

Українське підпілля мало діяти швидко, адже, по-перше, через згадані вище причини воно опинилося в оточенні на трьох фронтах: з одного боку з національним рухом на території УРСР не церемонилася німецька адміністрація, яка очікувала лише проблем від ОУН(Б) та її філій на Галичині та Волині, з іншого боку, продовжував роботу Союз збройної боротьби, який ставив за мету вигнати українців зі «східних кресів», з третього боку діяла радянська влада за допомогою партизанів, що, крім диверсій проти Рейху, також воювали з українськими підпільниками, набагато менше звертаючи увагу на поляків через встановлені відносини між урядом в екзилі та кремлем.

Зважаючи на все, ОУН мала перебудувати свою діяльність для продовження ведення війни у рамках нового витка боротьби за незалежність, те саме стосувалося й поляків. Фактично, організація зробила це вже станом на 1942 рік. Найзапеклішим полем битви стала Волинь, адже німці поспішили встановити та укріпити свою адміністрацію саме там, почавши жорстоко

розправлятися з супротивом [4, с. 80]. Воно і не дивно, адже Волинь – ідеальна місцевість для ведення партизанської війни, а також тому, що у Рівному розташовувалася резиденція рейхскомісара України Еріха Коха, а в випадку високої активності підпільників особисто йому та усій адміністрації загалом загрожувала небезпека. Тому очікувати першого ходу нацистів довго не довелося, а ОУН та СЗБ намагалися реагувати на них швидко. Проте перші акції виникали досить хаотично і не мали системного характеру, який міг би перерости у велике повстання або значно зашкодити будь-якій зі сторін. Проте ці акції й не могли набути значного розмаху станом на той період.

Після остаточного закріплення влади нацистів на Заході України, вони розпочали етнічні чистки щодо місцевого населення, які супроводжувались масовими жертвами. Попри те, що підпільницькі організації уже утримували під своїм керівництвом деякі збройні формування, для ведення подальшої боротьби з окупантами, їм масштабування та продовження протистояння за землі одне проти одного, вони вбачали нагальну потребу в збільшенні їх чисельності та покращення їх якості. Вважаємо, що варто розглянути становище кожної зі сторін та утворення їх озброєних загонів.

Як зазначають дослідники, Союз збройної боротьби (пізніше Армія Крайова) на початковому етапі перебування на Заході України не мав у своєму підпорядкуванні значного особового складу, який обмежувався кількістю 1600-1700 осіб на всі західні області УРСР [8, с. 171]. Очевидно, таких сил для силового протистояння катастрофічно недостатньо, враховуючи те, що поляків чекала боротьба і з німецькою окупаційною адміністрацією, і з озброєними українськими повстанцями, які точно ані співпрацювати, ані стримуватися у протистоянні не будуть. Погіршувала ситуацію для СЗБ і політика Берліна щодо східних територій. Окрім нового адміністративного поділу земель, що заважав ефективній комунікації підпільників на західноукраїнських землях (до Генерал-губернаторства приєднали Східну Галичину, а Волинь включена до складу Рейхскомісаріату Україна), німці встигли, використовуючи захоплені гестапо документи НКВС, схопити та ув'язнити чимало офіцерів Війська Польського [8,

с. 171]. Це призводило до кадрового голоду в рядах борців за польську незалежність, а без керівництва навіть численна армія не здатна чинити ефективного спротиву. Також варто зазначити, що через свою слабкість СЗБ просто боялася активними діями накликати на звичайне населення гнів німців, тому навіть за допомогою спеціальних інструкцій уряд у вигнанні намагався застерегти від подібних акцій, які могли призвести до трагічних наслідків. Надалі підпільницькі сили робили спроби привернення до своїх лав тих поляків, які ще залишилися на західноукраїнських територіях, а найбільше – на Волині. Регіон, як вже зазначалося, був досить сприятливим для ведення партизанської боротьби, тож акцент СЗБ-АК та польського еміграційного уряду змістився саме на нього. Яскравим прикладом цього, окрім вербування, стали укази та інструкції влади у Лондоні до підпільників. Зокрема, рішенням Армії Крайової від травня 1942 року створено окремий округ на Волині з центром у Ковелі [8, с. 172].

Тим часом на західноукраїнських землях почала з'являтися нова сила – прорадянська Гвардія Людова, набагато більш прорадянська структура, що своєю метою бачила утворення у післявоєнній Польщі соціалістичної республіки. Її діяльність, на відміну від еміграційного уряду, можна описати як активнішу у плані боротьби з нацистською окупацією від Армії Крайової у той же період. Через це підпілля мало негайно перейти до реальних бойових дій та диверсій проти окупантів, щоб не втратити підтримки населення та впливу на територіях.

Що ж до ОУН, то Волинь обрана для посилення повстанських акцій теж не просто так. Окрім вже зазначеної поблажливості німців у Генерал-губернаторстві, а отже і в Східній Галичині, та жорстокості на Волині, націоналісти намагалися банально втримати регіон під контролем, адже окрім нацистів, совєтів та поляків, на території активно діяла група Тараса «Бульби» Боровця, яка могла в будь-який момент здобути владу і не дуже охоче вела співпрацю з ОУН [4, с. 81]. Мирне українське населення розраховувало на силову підтримку та захист із боку націоналістів від зазіхань та репресій з боку СЗБ, Третього Рейху та СРСР. Щодо нацистів, варто згадати їх політику на

окупованих територіях. Як вже зазначалося, після початку німецько-радянської війни адміністрація Рейху досить значуще змінила свою національну політику, надаючи перевагу «човниковим» призначенням за спеціалізацією та професіоналізмом, а не етнічною ознакою. Це стосувалося й окупаційних охоронних та каральних органів, де українці й надалі здобували робочі місця, але це виходило боком цивільних людей, адже там виховувалися не спецслужбовці, у яких зберігалася національна самосвідомість, а інструменти нацистського режиму, які, за необхідності, повернуть свою зброю і методи тортур проти власного населення. Як згадується у газеті «Шлях», кожна людина у «поліції» «повинна вміти користуватися гумовими палицями, мусить жадати вбивств, відчувати потребу в знущаннях над безборонними. Для розправи віддано їм євреїв. Знадобиться їм цей досвід, коли прийде черга на мордування своїх...» [8, с. 185]. Отже, крім боротьби за незалежність, реальні бойові угруповання під керівництвом ОУН були необхідними й для захисту мирного населення від окупантів, а подекуди й від «своїх».

Отже, сукупність всіх факторів, зазначених до цього, а також потреба у власній армії, змусили ОУН вдаватися до створення озброєних загонів. Проте шлях до цього був важкий, тернистий та сповнений опору навіть серед кіл проводу. Зокрема, проти ідеї висловлювався Микола Лебідь, не бажаючи йти на конфронтацію з німцями, а натомість застосовувати дипломатію [8, с. 190]. З іншого боку, такі діячі, як Роман Шухевич, Дмитро Клячківський та ін. вбачали у створенні та уніфікації збройних формувань єдиний можливий шлях продовження боротьби, за потреби, навіть із німцями. Реальними кроками можна визначити роботу «Клима Савура» щодо об'єднання угруповань у єдину структуру, пізніше відому як УПА. Політичним рішенням стала ухвала 3-го Надзвичайного збору ОУН від серпня 1943 року, де організація остаточно обрала шлях саме збройного протистояння [8, с. 191].

Таким чином, що ОУН, що СЗБ-АК, розпочали формування збройних загонів. Це не могло не відбитися на польсько-українських відносинах, адже відтепер в обох сторін з'явилася можливість діяти та нав'язувати свою волю

силовими методами. Проте, для мирного населення це не означало нічого хорошого. Уже в 1942 році зафіксовані перші зіткнення, які тільки посилювалися з плином часу. Поляки не гидували завдавати ударів по звичайних українцях та по продукції першої необхідності [27]. Також у польських і українських зведеннях щодо становища на землях Східної Галичини та Волині згадується про тотальне несприйняття обох народів одне одним, а також про активізацію дій поляків терористичними засобами. Таке формування збройного підпілля та поглиблення взаємної ненависті призвело до початку конфлікту у 1942 році.

Ареною бойових виступили всі західноукраїнські землі, проте найжорсткіші сутички на той момент відбувались на Холмщині, і для цього послужили підґрунтям події ще міжвоєнного періоду та початку Другої світової війни. На жаль або ж на щастя, зараз неможливо встановити того, хто першим почав активні дії. Особливістю 1942 року у контексті польсько-українського конфлікту є те, що він тільки набирив обертів, а тому є найменш кровопролитним і запам'ятовується радше акціями з боку національних представників окупаційної адміністрації, проте забувати про бої також не можна.

Спершу варто відповісти на запитання: яким чином особи у владних органах влаштовували неприємності невинним їм групам населення та хто влаштовував напади на початковому етапі, коли збройні формування Армії Крайової та ОУН ще не були доведені до ладу. Відповідь на перше питання до банального проста: влаштовувати своєрідні «заслання», і в цьому допомагало широко розповсюджене на східних окупованих територіях Третього Рейху оstarбайтерство. Для того, щоб зменшити або нівелювати ворожий чинник, представники влади відправляли на роботи в Німеччину невинних їм осіб. Такі випадки були зафіксовані, зокрема у травні 1942 року на Холмщині польські урядовці вислали групу людей на примусові роботи, серед 35 людей, яких «відібрали», 31 особа – українці, 4 особи – поляки [4, с. 89-90]. Таким чином поляки вбивали двох зайців: успішно звітували німецькій адміністрації про нових робітників зі Сходу та прибирали потенційно небезпечний контингент із територій. Пізніше цю тактику масштабуватимуть та використовуватимуть

обидві сторони. Що ж до проведення каральних акцій, то з ними все дещо складніше та цікавіше. Німці й надалі намагалися зберегти лице та образ «визволителів» в українського населення, тому, захопивши чимало полонених, вже влітку 1941 року почали випускати всіх спійманих військових-українців [4, с. 88]. Така акція, щонайменше на Холмщині, відбувалася масово, і тому не дивно, що під час такого значного звільнення з-під варти частина в'язнів іншого етнічного походження намагалася навести безлад та у всеохопному хаосі втекти. Також очевидно, що крім полонених та ув'язнених з політичних причин, у тюрмах знаходились і прості злочинці, які також зуміли вибратися зі своїх таборів. Вони ж, на початковому етапі, влаштовували чималу кількість погромів, підпалів та пограбувань із метою власної наживи. При цьому, що цікаво, ці бандити зазвичай нападали на українців та на господарства й установи українців [4, с. 88], що може свідчити про їхню національну приналежність. Пізніше ці люди або зуміли влитися у польське підпілля, або знову були заарештовані, або ж вбиті. Колотнеча тим часом тільки розгорталася і про будь-який конструктив більше не могло бути й мови. Цим намагалися скористатися і совети, і нацисти.

Німецька адміністрація, зі свого боку, продовжувала заgravати з регіональними органами окупаційної влади, що склалися з українців Холмщини, для продовження своєї політики «розділяй і владарюй». Також на теренах з'явилися нові угруповання – партизани СРСР та їхні польські поплічники, які намагалися також встановити тут свій контроль. У різноманітних звітах ОУН вони згадуються як «польсько-большевицькі банди» [14, с. 158], а їх активну діяльність спостерігають із літа 1942 року. З тих же звітів можемо побачити, що радянська та прорадянська партизанка активно протидіяла саме українському національно-визвольному рухові, мало звертаючи увагу на роботу Армії Крайової, що може свідчити про розуміння сталінським керівництвом реальної загрози створення цілісної системи збройного підпілля під керівництвом ОУН та можливі проблеми з утриманням регіону в разі його захоплення, і через це активізації дій. Зокрема можемо побачити згадки й про розправи над українцями з боку комуністів. При цьому сама АК не хотіла

асоціюватися з цими партизанами та офіційно відхрещувалася від будь-яких дій, що вони вчиняли, незважаючи на позицію польського уряду в вигнанні щодо співпраці з советами, але це мало допомагало їм і без того спалюваній репутації. Робота Гвардії Людової та партизанів СРСР стала настільки явною, серйозною та жорстокою, що німці були змушені вдатися до реальних заходів задля придушення цих виступів та припинення розгоряння нестабільності на Холмщині [4, с. 92]. Але цікавим є той факт, що виконували наказ не абихто, а жителі Генерал-губернаторства, що склалися з поляків і фольксдойче (німців, що проживали поза межами Третього Рейху). Як наслідок, акція взагалі не стала направленою на ліквідацію комуністичних партизанських груп, а лише на сваволю та новий удар по цивільних українцях. Неможливо сказати точно, чи такий вибір особового складу каральних загонів мимовільний і робився з міркувань поспішності та близькості гарнізону, чи це спланований акт з боку адміністрації Ганса Франка та Отто Вехтера, але відомий достеменно один факт – для польсько-українських відносин та протистояння це не віщувало нічого хорошого.

Незважаючи на офіційне відмежування від нападів партизанів і Гвардії Людової та реальну непричетність Армії Крайової до звірств груп СС під час «утихомирення», українці, при чому як звичайні громадяни, так і націоналісти, вважали винними у своїх бідах поляків загалом, незалежно від того, до якої організації вони належать. Адекватна оцінка подій при такому їх перебігу, очевидно, місця не мала. ОУН, при цьому, зробила досить неочікуваний крок – замість поширення ідеї помсти за десятки вбитих та скалічених, провід закликав відмовитись від відплати, побоюючись можливої ескалації конфлікту та збільшення кількості жертв [41, с. 162]. Така відозва знову засвідчувала небажання підпільників іти війною проти поляків, схиляючись до діалогу та продовжуючи провадити доктрину «об'єднання поневолених народів». Неважко побачити, що така позиція не приносила реальних плодів, адже АК та уряд Польської республіки в екзилі, якому та підпорядковувалася, не бажали ані йти на жодні поступки щодо західноукраїнських теренів, ані навіть бачити українців

на території «східних кресів», але, очевидно, позитивний бік такої політики ОУН проявився у відносно невеликій кількості кровопролиття у ході протистояння.

Тим часом до справи знову взялася нацистська окупаційна влада. У Генерал-губернаторстві розпочали формування зразкового німецького поселення – т. зв. «Himmlerstadt», який мав розташовуватися на території м. Замостя та прилеглих околиць [4, с. 96]. За наявною концепцією, яка була складовою генерального плану «Ост», проводилося велике переміщення населення: німців (здебільшого фольксдойче) заселяли в українські села, українців, своєю чергою, перевозили у населенні пункти, що їх заселяли поляки, а поляків узагалі виселяли та відправляли до житлових таборів. Таким чином Берлін намагався вирішити одразу 2 проблеми: продовження німецького «руху на Схід» на створення «Lebensraum» і викорінення як польського, так і українського національно-визвольного руху на території. Що цікаво, у звітах ОУН щодо заходів, що їх проводили окупанти, чітко зазначається, що їх, окрім німців, проводили польські поліцаї [4, с. 96], при чому, ці ж самі групи брали участь у виселенні тих же поляків, що знову доводить тезу про неперебірливість німців у етнічній ознаці тих, хто на них працює, а важливості лише їх професіоналізму, жорстокості та відсутності моральних меж.

Попри свої плани, окупанти прорахувались у питанні національного руху. Поляки, очевидно, впирались насильницькому переселенню, а Армія Крайова розпочала нові каральні акції проти простих українців, яких вважали винними у депортації та вимагали не заселятись у польські будинки, погрожуючи відповідальністю після перемоги над Німеччиною та реставрації держави [4, с. 97]. Таке ставлення і ситуація лише загострювали стосунки між обома народами та не залишали простору для діалогу та наведення мостів, а також стали однією з передумов розгоряння конфлікту і кратного збільшення кількості жертв уже в 1943 році.

Паралельно із загостренням ситуації, діячі національно-визвольних рухів намагалися бодай якось порозумітися, проте ці ініціативи не мали успіху через події, що ми згадали вище. Ініціаторами переговорів зазвичай виступала ОУН, і

це не дивно, враховуючи їхнє бажання спільним фронтом виступати проти совєтів та нацистів. Як можемо побачити зі звітів та пізніших допитів представників ОУН [16, с. 222], на переговорах планували розглядати плани створення союзу «поневолених народів СРСР» і домовленості з поляками в разі початку боротьби з «червоними» про невтручання або допомогу відновленої Польщі українським національно-визвольним силам. Поляки, що цікаво, на початку теж хотіли перемовин, адже боялися прямого наступу Червоної армії та встановленні радянської влади в разі проблем із розв'язанням питання «східного кордону» [4, с. 103]. Тому вже в середині року розпочалися обговорення можливої співпраці. Представляли делегації: з боку ОУН – Михайло Степаняк «Дмитро» та Зенон Матла, з боку польського підпілля – т. зв. «Демократична лівиця». Таких зустрічей було три [16, с. 242], і на них розглядали цілу низку проблем:

1. Визнання відновленою Польщею незалежності України та важливість існування незалежного Києва для Варшави;
2. Консолідація та порозуміння в питанні ворожості СРСР загалом і росії безпосередньо, а також Німеччини, як ворогів обох народів та їх держав;
3. Розв'язання питання належності західноукраїнських земель;
4. Питання подальших відносин між Польщею та Україною, зокрема урядом у вигнанні та прийняття ним незалежної Української держави;
5. Врегулювання питання невтручання Варшави у внутрішні питання сусіда;
6. Визнання незалежності інших поневолених СРСР держав (Білорусь, країни Балтії).

На початку польська делегація погоджувалася з майже усіма умовами. Єдине, що потребувало подальших консультацій та обговорення – це питання Литви, з якою вони мали «свої рахунки», а також найважча проблема – територія Заходу України, яке представники «Демократичної лівиці» назвали «мішаним

регіоном» і хотіли відкласти рішення до післявоєнного часу [16, с. 244]. Надалі цей переговорний майданчик почав занепадати, і вже на третій зустрічі оунівці відмовилися від подальшої спільної роботи через відсутність представництва делегатами іншої сторони всього польського народу, а також відмова від визнання Східної Галичини, Волині та Закерзоння українськими землями. Непоступливість польської сторони демонструвалась і в тому, що офіційний уряд не вважав за потрібне йти на компроміс із національними меншинами та бажав зберігати статус-кво на східних кордонах. Поляки не просто не визнавали права українців на створення власної держави, але і погрожували покарати як злочинців усіх, хто боровся проти відновлення «законної» влади у «Східній Малопольщі» та на Волині. Також варто згадати про чинний договір між СРСР і Польською республікою, який теж зв'язував руки «лондонському уряду». Таким чином, спроби переговорів підпільницьких організацій виявилися невдалими через чималу кількість як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

Окрім Холмщини, безумовно, заворушення посилювались і на території сучасної України – Східній Галичині та на Волині, але там не було жодних значних сутичок між польською й українською стороною. «Найспокійнішою», якщо її можна так назвати, ситуація була на Галичині, де Армія Крайова вчиняла поодинокі напади на українців та здебільшого диверсіями, які більше шкодили німцям, аніж українському підпіллю [14, с. 154]. Теж саме, у питанні польсько-українського протистояння, стосувалося й Волині, але, на відміну від південніших земель, на її території діяли радянські партизани та гестапо разом із поліцаями [4, с. 100]. Совети розгортали свою діяльність у польських селах, зважаючи на те, що польський уряд став союзником СРСР, а отже перейматися про потенційну небезпеку з боку АК нічого. Німці ж тим часом продовжували «вичищати» регіон від місцевого населення, влаштовуючи каральні акції. Що цікаво, саме дії нацистів вважаються відправною точкою для подальшої ескалації протистояння між народами та початку масових вбивств на Волині. Така позиція може здатися нелогічною навіть станом на той момент, проте, якщо згадати, що окупаційна адміністрація використовувала місцевих у своїх злочинах, стає

очевидним, чому підпільники звинувачували одне одного у всіх бідах власних людей. Волинь ставала ареною протистояння та місцем трагедії, яка сталася вже наступного, 1943 року.

Розгоряння конфлікту в 1943 році розпочалося, знову-таки, з території Закерзоння – Холмщини та Підляшшя, і лише потім перекинулась на територію сучасного Заходу України. Продовження переговорів на теренах зірвалось якраз-таки через подальші напади польських підпільників на українських діячів. 21 березня цього року член Українського допомогового комітету полковник Яків Гальчевський-Войнаровський зазнав удару вісімнадцяти польських військовиків прямо у себе вдома, через кілька днів після зустрічі з делегатами від Польського комітету допомоги на чолі з доктором Кульчицьким [19, с. 42], полковника убили. За два дні до того, 19 березня, нападу зазнав інший український діяч, адвокат Микола Струтинський, якого важко поранили, і 21 березня він помер у лікарні. Такі дії поляків є загалом незрозумілими з одного боку, адже місцеві комітети допомоги, здавалось би, потроху досягали порозуміння та могли, рано чи пізно, припинити атаки одне на одного, або, в кращому випадку, розпочати співпрацю. Проте, все стає на свої місця, якщо згадати генеральну лінію уряду в екзилі, яка абсолютно не змінилася.

Надалі здійснювалися нові напади як на видатних діячів українського походження, так і на звичайних селян, і їх неможливо описати по-іншому, аніж як бандитські. При цьому, підпільники не обмежувалися простими людьми, але й, очевидно, вбивали німецьких окупантів. Нацисти ж, своєю чергою, за інформацією зі зведень ОУН, вчиняли репресії у селах та знищували їх десятками, а жителів убивали до одного [56, с. 164]. Цікаво і те, що в цьому ж документі згадується двоякість німецького ставлення до становища: то вони діють разом із поляками, то вже нищать їх. Така поведінка Берліна та окупаційної адміністрації в Кракові є доволі прогнозованою, адже вище керівництво Рейху абсолютно не цікавили ані конфлікт поневолених народів, ані їх подальша доля, якщо це не стосувалося їхніх планів, звісно. Через те поліцаї та гестапо діяли «зі всіма і проти всіх». Також не варто забувати про «Himmlerstadt», який нацисти

продовжували створювати, а отже і надалі «перемішували» місцеве населення, вміло користуючись виконанням погроз Армії Крайової про убивства тих, хто заселяється у польські домівки, у власних цілях.

Тим часом за даними українських підпільників польські збройні формування у період із серпня 1942 року до того ж часу 1943 року, вбили 543 українців [4, с. 126]. Разом із тим, поляки залякували місцеве населення та змушували їх тікати геть із Закерзоння, а тих, хто з різноманітних причин не робив цього, вбивали без жалю. Для українських діячів, при чому, як ОУН, так і членів адміністративного апарату Німеччини, постало питання оборони від нападів, адже окупаційна влада далеко не завжди реагувала (або не встигала реагувати) на погроми. Представників УДК благали про допомогу. І якщо не залученням поліційних груп, то хоча б зброєю для самооборони. Проте комітет через обмеженість власних повноважень не міг нічого вдіяти, а використання поліції у дистрикті (до якої з 1941 року стало входити чимало поляків [19, с. 43]) могло виявитися відверто небезпечним. Фактично, польські «банди» встановили терор на Холмщині, знаючи, що достатніх сил для відповіді нема ні в ОУН, ні в УДК, ні в українських поліцаїв. Напруженою ситуація залишалася і в середині-кінці 1943 року, коли до підпільників докотилися відомості про трагедію на Волині. У Армії Крайової та простих поляків вони викликали спершу шок, а потім і гнів. Це призвело до нових актів терору місцевого населення. Зокрема, за свідченнями ОУН, підпільники застосували силу проти селян у Томашівському та Холмському повітах, а також у самих населених пунктах [57]. Варто відзначити, що місцеві поляки виправдовували дії своїх «захисників» під приводом подій на Волині та лише факту причетності односельців до українських структур. Проте, Холмщину чекало значно більше потрясіння, яке станеться у 1944-1945 роках.

Разом з тим, вбивства фіксувалися на території всіх західноукраїнських земель. Вважаємо, що варто спершу розглянути місце найтрагічніших подій 1943 року – Волинь. Вже в січні 1943 року повідомлялося про проведення польської «відплатної акції» у Володимирі [65]. Кількість вбитих до того поляків, а також

під час самого акту українців, невідома. Проте, важливим є саме факт продовження боротьби та проведення «відплат», які не могли не призвести до ланцюгової реакції та подальшого кровопролиття. Лютий 1943 року став переломом у боротьбі поляків та українців, адже саме тоді прийнято остаточну резолюцію Третьої конференції ОУН про використання зброї у боротьбі за незалежність як проти німців і совєтів, так і проти поляків [16, с. 224]. Цьому послугувала доповідь Михайла Степаняка про міжнародне становище та необхідну реакцію на нього організації. Проте, варто зазначити, що безпосередньо проти поляків нічого загрозливого на з'їзді сказано не було, а лише пролунали застереження проти спроби загарбання сусідами українських земель [4, с. 135]. З цього можемо зробити висновок, що підпільники не мали намірів воювати з сусідами або влаштовувати масові вбивства за етнічною ознакою, а лише хотіли продовжити спроби побудови діалогу з ними. У відповідних відозвах діячі закликали поляків не битися з українцями на знищення, а стати пліч-о-пліч проти окупантів у Москві та Берліні [14, с. 204-205]. Тим часом уже сформована УПА набирала сили для жорсткого супротиву як окупантам, так і підпільницьким суперникам. Досить рано почалися перші бої між Армією Крайовою та Українською повстанською армією. 11 квітня збройні формування розбили «польську банду», яка напала на село Майдан Лепенський [4, с. 138], а просте населення нарешті побачило справжній захист з боку націоналістів, пізніше подібна ситуація сталася біля села Добра. З початком демонстрації сили з боку УПА з території Волині втікали вже поляки, які побачили «звірства» повстанців та не бажали собі такої ж долі. Як описували офіцери Армії Крайової, регіон «опанувала анархія», а поліційні органи влади перестали існувати, адже одні дезертирували, а інші втікали до лісів та приєднувались до новоспеченої армії [36, с. 392]. Надалі бойові дії тільки наростали, і станом на відрізок квітень-липень можемо побачити щонайменше 6 зафіксованих великих боїв між підпільниками [14, с. 210-211].

При висвітленні подій 1943 року варто відзначити, що відтоді мали місце вже масові антипольські акції проти мирного населення. Найперше відзначимо,

що початкові напади вчиняли не загони УПА, підпорядковані ОУН, а підрозділи, які очолював Тарас «Бульба» Боровець [5, с. 113]. Як свідчать дані Армії Крайової, вбивства вчинялися на території довкола міст Сарни та Костопіль, де ані Організація, ані повстанці не перебували, а частини «Бульби» не домовилися з ними про співпрацю та діяли осібно. З цього можемо зробити висновок, що сучасні звинувачення щодо націоналістів у початку масових вбивств на Волині є дещо безпідставними й такими, що не відповідають часовим рамкам початку їх діяльності, але про це йтиметься у наступному розділі.

Судячи з документів, що їх вели представники ОУН, напади розглядались як відповідь на терор Армії Крайової або доноси нацистам, наскільки б правдивими чи, навпаки, брехливими, вони не були. Перший випадок відбувся у квітні, коли загони УПА, дізнавшись про те, що поліцаї знищили близько 430 українців через списки, надані поляками, вчинили «самооборонну акцію», яка мала на меті покарати донощиків [4, с. 139]. З цього моменту можна говорити про початок бойових операцій проти мирного населення з обох боків. Іншу думку транслиують польські діячі спротиву. За даними представника еміграційного уряду Другої Речі Посполитої на Волині Казімежа Банаха, «українські банди» вчиняли розправи увесь 1943 рік, причому розпочалося все з півночі – тих же Сарн та Костопеля [8, с. 235]. Це дозволяє зрозуміти, що він мав на увазі УПА «Бульби» Боровця. Далі у звітах для кабінету В. Сікорського зазначається, що перші озброєні групи могли сформуватися з поліцаїв-втікачів, яких німці намагалися розпустити та відібрати оснащення, адже знали про можливу їх причетність до ОУН(б) або радянської партизанки. Таких, за їх даними, нараховувалось 5-6 тис. осіб. Також Банах згадує про організації, які могли потенційно спинити насильство з боку повстанських сил, зокрема нею був Український Волинський комітет (УВК) [18, с. 142]. Складався він із представників освічених осіб та інтелігенції та виступав за співпрацю з польським спротивом, а також закликав до пошуку діалогу, проте не мав достатнього авторитету серед населення. Делегат, а разом із ним частина підпілля також згадують, що до початку погромів, скоріш за все, причетні

більшовики [4, с. 141] та нацисти [8, с. 238], які збурювали люд та підштовхували його на криваву різанину. Також варто зазначити, що самі українці підтримували напади і вже станом на середину 1943 року почали вчиняти вбивства поляків, що проживали поряд із ними, навіть не очікуючи на команду ОУН чи прибуття УПА на можливе місце розправи. На той момент ніхто більше не міг спинити кровопролиття – ані окупаційна адміністрація Німеччини, ані партизани та агентура СРСР, ані жодна зі сторін, що ворогували, навіть якби хотіли.

Знову ж таки, потрібно чітко окреслити позицію Третього Рейху та Радянського союзу щодо ситуації, яка виникла вже на початку року. Як вже зазначалося, чимало поліцаїв або втекли, побоюючись розправи з боку підпільників, або, як зробила інша частина службовців, самі подалися до національного-визвольного руху, прихопивши з собою озброєння. Це, як не дивно, означало локальний колапс окупаційної тилової системи та необхідність перенаправлення на Волинь німецьких підрозділів, що абсолютно не допомагало нацистам у їх обороні проти наступу Червоної армії, який та розпочала ще в кінці 1942 року. Проте, німці майже не змінили своєї тактики, хіба що посилили репресивні дії та почали вивозити все, що тільки могли та всіх, кого могли [18, с. 143]. Також варто згадати те, що керівництво Рейхсміністерства у справах окупованих східних територій припинило розробку та впровадження Генерального плану «Ост» та створення на території Замостя «Гімлерштадту» через проблеми на фронті. Що ж до більшовиків, то партизанські загони намагалися розхитати німецький тил наскільки можливо, і тому влаштовували чимало диверсій. При цьому, підпільники вважали, що саме вони підбурили УПА на початок масових вбивств і перебрали контроль над «бандами». Очевидно, Москва отримала вигоду від протистояння УПА й АК та, як наслідок, ще більшого розладнання тилів німецької армії. Але не можемо сказати, що радянська сторона якимсь чином могла суттєво впливати на дії та політику ОУН та УПА, зважаючи на ставлення советів до них та яскраво виражений антикомунізм підпільників. Проте, більшовики мали можливості влаштовувати

свої напади для подальшого звинувачення однієї зі сторін та загострення конфлікту.

Зважаючи на розлютованість місцевого населення з обох боків, активізацію партизанів та посилення жорсткості нацистської окупації, нескладно зрозуміти, що ситуація набувала все загрозливіших рис та могла вибухнути ще сильніше, ніж до того. Також проблемою стало вбивство Василя Івахіва [4, с. 143]. Саме він керував діяльністю УПА як загалом, так і конкретно на Волині. Смерть командира призвела до утворення вакууму вищого військового керівництва, адже замінити його, враховуючи боротьбу за владу в ОУН(р), спричинену ув'язненням С. Бандери та його найближчого оточення, а також контроль над повстанськими групами, було просто нікому, а на терені контроль здобув прихильник силового методу «вирішення польського питання» Дмитро Клячківський («Клим Савур»). Це стало однією з причин згаданої вище «анархії» та тих масових вбивств, які відбудуться далі.

Літо 1943 року стало найкривавішим для волинського регіону за всю війну, якщо не враховувати бойових дій між Німеччиною та СРСР. Клячківський діяв за принципом «не можеш зупинити – очолюй» і надав відповідні розпорядження. Це можемо прослідкувати з допиту того ж Михайла Степаняка [16, с. 230]. Така тактика вилася в неконтрольовані масові убивства повстанцями поляків незалежно від того, чи завдавали вони шкоди українцям, чи ні. Про посилення збройного протистояння повідомляють не лише документи ОУН та АК, але і радянські свідчення. До прикладу, народний комісар державної безпеки УРСР Сергій Савченко у своїй доповіді [38] відзначає, що причинами подій на Волині є невирішені конфлікти між українцями та поляками ще за часів існування Другої Речі Посполитої, погроми, що відбувалися на західноукраїнських землях у період 1939-1942 рр., а також політика німецької адміністрації. Варто вказати, що всі ці фактори мали своє місце, проте нарком не згадував про ще одну важливу обставину – активізацію радянських партизанів у регіоні, які підривали німецький тил для погіршення позицій вермахту на фронті. Очевидно, диверсії спричинили жертви не лише з числа окупантів, але і

місцевого населення, яке у всеохопному хаосі не намагалося, та й зрештою, не могло тверезо оцінити ситуацію та визначити справжніх організаторів і винуватців. Також сам факт їх діяльності додавав нестабільності та розпалював ситуацію на Волині.

Тим часом продовжувались чималі бої та взаємні напади на цивільних. За даними одного зі звітів [26], повстанці, попри відсутність вищого керівництва, діяли досить сплановано та нападали зненацька, завдаючи польським підпільникам чималих втрат та знищуючи їхні села. Так, лише під час одного бою знищено такі населені пункти, як Гута-Степань, Борок, Омелянку, Ляди, Кам'янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне та чимало інших. Під час проведення акцій націоналісти змусили втікати зі своїх домівок, за різними оцінками АК, 4000 осіб лише за липень [16, с. 518], точна кількість вбитих не зазначена, проте коливається в межах 500 людей. Також повстанці та їх керівники зізнавалися у причетності до масових вбивств під допитами в НКВС [8, с. 244]. Звісно ж, варто піддавати критичному сумніву зазначені цифри, проте не можна відкидати сам факт наявності такого роду злочинів. Такі ж події відбувалися і в інших селах, явище було повсюдним, і від того ще кривавішим. Селяни, рятуючи себе та рідних, подавалися у міста або містечка, адже там безпечніше з багатьох причин, зокрема через наявність значної кількості особового складу поліцаїв, які могли забезпечити бодай якийсь порядок. Потрібно пам'ятати й про ще один, вже зазначений, але не досліджений достатньо аспект протистояння – наявність різношерстих бандитських угруповань, які користувалися хаотичною ситуацією лише задля власної наживи. Наслідки їх дій важко виявити й сьогодні [4, с. 148], адже через фактичну відсутність дієвих органів правопорядку, які могли задокументувати факт злочину та знайти винуватців, а також очевидну непідзвітність цих формувань, неможливо відрізнити звичайний грабіжницький напад від цілеспрямованого удару польських чи українських підпільників. Бандитів совести у своїх звітах називали «сокирниками» та звинувачували у співпраці з ОУН та УПА, проте вони є безпідставними, адже таких дій насправді не зафіксовано, а розбійники

завжди працювали відокремлено. Незважаючи на все, цей фактор також підливав масла у вогонь із без того палаючої Волині.

Знову ж таки, повернемося до іще однієї сторони, яка виявилася втягнуеною у конфлікт – нацисти. Починаючи з 1943 року, у звітах ОУН та УПА вже спостерігалась дещо антинімецька риторика, а вже ближче до літа того ж року вона стала чітко вираженою [40]. На відміну, від поляків, які винуватили у скоєнні злочинів українців та совєтів, націоналісти скидали усю відповідальність із себе на окупаційну адміністрацію та Армію Крайову, які влаштовували криваві розправи над місцевими жителями. Наприклад, за даними ОУН (самостійників-державників), німці здійснювали чимало каральних акцій проти саме українського селянства, а також мордували в в'язницях гестапо інтелігенцію та активістів [40, с. 219-220]. Там же знову зазначається про значну залученість поляків у роботу окупаційних органів та використання їх у каральних операціях. Виходячи з цього, українське підпілля визначало свої заходи як самооборону, помсту та боротьбу з пригнобленням за звільнення України від загарбників. Проте, зважаючи на вказані до цього факти застосування зброї проти мирного, ні в чому не винного та не поміченого у шкідництві населення, варто зазначити, що теза має право на життя лише частково.

Польське підпілля тим часом також реагувало на німецький чинник протистояння. Зокрема, їх дуже непокоїло кратне зростання кількості земляків у лавах окупаційної поліції Рейху [4, с. 151]. На їхню думку, нацисти робили це спеціально, щоб нашкодити й без того жахливому становищу польсько-українських стосунків руками поневолених, і версія зовсім не позбавлена сенсу, адже Берлін уже використовував таку тактику в Генерал-губернаторстві ще до початку німецько-радянської війни. Як зазначають підпільники МВС, нацисти майже не використовували місцевих під час боротьби з повстанцями та вчиненні масових убивств, натомість послуговувалися завезеними поліцаями, здебільшого з регіонів Заходу Польщі (Познань, Лодзь, Гдиня та ін.) [4, с. 152]. Проте, вони згадували і про непокору з боку місцевих, що перебували в органах влади, зокрема в засудженні українців на вимогу окупантів. На жаль, такі антинімецькі

акції були досить нерозповсюдженими або ж не мали достатнього розголосу та впливу, щоб змінити ставлення місцевих один до одного та припинити кровопролиття.

Необхідно, на нашу думку, згадати й про інших членів національно-визвольного руху, а саме сили Тараса «Бульби» Боровця. Попри заяви представників та керівників Армії Крайової про причетність «Поліської Січі» до масових убивств поляків та фактичного початку цих акцій, сам командир у своїх листах неодноразово виголошував протест та спростовував звинувачення [8, с. 239]. Понад те, він був послідовним противником винищення поляків на західноукраїнських землях та прихильником конструктиву в відносинах між народами, вбачаючи потребу в боротьбі тільки проти нацистської та радянської влади за незалежність. Ведення війни з цивільними він вважав неприпустимим. Але вважав за необхідне карати всіх, хто смів вчиняти злочини проти самих українців. Боровець дорікав керівництву ОУН за неспроможність прийти з АК до спільного знаменника та розв'язати проблемні питання і закликав все ж шукати компромісу.

Тим часом Армія Крайова розглядала будь-які можливості для захисту свого населення, адже своїми силами вони впоратись просто не могли через перевагу УПА та їх підтримку з боку цивільних українців. З часом підпільники знайшли собі нового союзника – радянських партизанів. Самі совєти згадують про досить привітне ставлення поляків до них у той момент, коли ті заходили в села. Там їх, як то кажуть, вітали хлібом-сіллю [4, с. 153], а також підтримували агітації до вступу в рух опору для боротьби з окупантами та повстанцями. Вісті про співпрацю не оминули керівництво ОУН та УПА, які одразу ж охрестили Армію Крайову «прислужниками Москви й Берліну проти українського народу» [43, с. 208]. Для загонів українських бійців листівка командування УПА, де така теза і використовувалася, стала, фактично, закликом до радикалізації та активізації дій. Судячи зі звітів (попри збереження невеликої їх кількості), найгостріша фаза припала на липень-серпень, адже, окрім вже зазначених вище, згадувались і численні бої та погроми поблизу Володимира, Луцька, Рівного, під

Пінськом (нині Берестейська обл., Республіка Білорусь), Горохова та багатьох інших міст та містечок Волині [14, с. 224-226; 30]. Опираючись на звіти, можемо побачити, що такої великої кількості сутичок та винищень не було навіть у період квітня-липня того ж року, що свідчить про неабияку затятість повстанців. Також польські документи засвідчують, що до нападів долучалися і селяни, які озброїлися хто чим міг (сокири, вила, коси, палиці та ін.) [4, с. 154]. Такою ситуація зберігалася аж до осені 1943 року. Якщо узагальнювати літній період, можемо сказати, що цей час став дійсно розмахом діяльності Української повстанської армії як у боротьбі з Армією Крайовою, німецькою окупаційною адміністрацією та радянськими партизанами, так і у знищенні місцевих поляків та обороні українських населених пунктів, в той самий час як підпільники не мали можливості давати ефективну відсіч через брак сил та підтримки. Тоді ж значно активізувалися совєти, які пішли на кооперацію з підпільниками та посилили диверсії в тилу окупантів, а нацисти, зі свого боку, намагалися втримати бодай той невеликий контроль, що в них лишився, готуючись до стратегічної оборони та можливого відступу.

Проте, не можна сказати, що антипольські акції були направлені на всіх представників нацменшини Волині. У одному зі звітів ОУН «з суспільно-політичної праці в окрузі Володимир – Горохів за липень 1943 року» [14, с. 227] можемо побачити, що частина польського населення не зазнала нападів та продовжувала жити та вести свою господарську діяльність без реальних загроз для існування. Це насправді корелювалося з офіційною політикою ОУН щодо співпраці з поневоленими народами для відновлення незалежних держав на теренах, окупованих Третім Рейхом та Радянським Союзом. Але, як вже згадувалося, далеко не завжди генеральна лінія організації дотримувалася на місцях, що не заважало, а навпаки, давало нові приводи управлінню Армії Крайової для звинувачення у погромах саме вищу ланку опору.

Щодо ситуації в липні на Волині, то думки серед польських та українських дослідників розділяються. Закордонні колеги часто відсилаються на «різанину» з боку УПА у період 11-12 липня 1943 року. Проте, якщо аналізувати

документи, можемо сказати, що реально підтверджених свідчень про жахливі масові вбивства поляків, фактично, майже немає. Якщо намагатися простежити їх у польських першоджерелах, то на акції 11-12 липня вказують тільки вже згадані звіти генерала Армії Крайової Тадеуша Коморовського, яких не вистачає для об'єктивної оцінки тих подій. Проте, їх висвітлювали й підпільні ЗМІ [4, с. 161] та МВС. Але все ж, і до цих цифр варто ставитися досить критично. За інформацією з журналу «Наші східні землі» описували масові «звірства», під час яких лише в 7 селах знищено близько 1100 поляків, при чому злочин вчинено «українськими бандами», що були кратно меншими за кількістю. Разом з тим, таких повідомлень від підпільників Армії Крайової та інших інформаційних джерел є чимало. На противагу, в документах ОУН можемо побачити, що нема жодних підтверджень підготовки до настільки масштабної операції лише в районі Володимира-Горохова. Натомість серед звітів УПА зазначаються лише локальні бої між повстанцями та підпільниками, а також представниками поліцаїв та гестапо [14, с. 224-225]. З цього можемо зробити висновок про перебільшення однією зі сторін своїх втрат та жорстокості противника. Незважаючи на явний перегин, неможливо не визнавати сам факт чисток, які спіткали й польське, і українське населення. Продовження бойових дій плавно перейшло в осінь 1943 року.

Уже в вересні 1943 року ситуація у протистоянні поляків та українців дещо змінилася. Армія Крайова, відійшовши від первинного шоку та зібравши сили з місцевих поляків і поліцаїв-утікачів, почали проводити «акції розправи». Варто сказати, що АК значно активізувалася в порівнянні з літом. У вересні зафіксовано зміну пропорції нападів: на одну українську атаку припадало 2-3 польських [2, с. 242-245], чого не було в липні-серпні. Це означало перехід бойових дій на новий виток, більш паритетний у площині етнічних чисток та збройних сутичок між представниками підпільницьких організацій. Про активізацію антиукраїнських акцій засвідчували не тільки польські структури, але й місцеві відділи ОУН та УПА [14, с. 242-244], зазначаючи на жорстокості супротивників у їх діях щодо мирного населення та продовженні їхньої співпраці

з німцями задля досягнення власних цілей. Разом з тим, незважаючи на зміну характеру протистояння, можна спостерігати досить значне зменшення його інтенсивності. З часом Армія Крайова зайняла декілька сіл та районів на півночі Волині, де готувала нові загони для продовження боротьби [4, с. 176]. У такому становищі регіон зустрів 1944 рік.

На Галичині тим часом ситуація змінилася не надто значуще, якщо порівнювати з 1942 роком. Там ОУН зуміла сконцентрувати всі сили національно-визвольного руху у своїх руках, а тому повністю контролювала ситуацію і могла діяти більш виважено, не переймаючись про «гарячі голови», які могли влаштувати некерований виступ у будь-який момент. Націоналісти й надалі діяли згідно зі своєю доктриною, а тому пропонували співпрацю як цивільним полякам, так і керівництву Армії Крайової. Видавалися спеціальні відозви з закликом до боротьби проти советських та нацистських окупантів [14, с. 270]. Співпраця, до якої вони закликали, на жаль, не могла втілитися в реальність через події на Волині та відверто негативне ставлення до українців тих поляків, які бачили чистки та втекли на Галичину. Вагому роль у розпалюванні конфлікту саме на згаданому терені, знову ж таки, відіграли радянські партизани з тією ж метою – розладнання німецьких тилів для полегшення наступальних операцій на фронті. Як і на Волині, диверсанти співпрацювали з польськими підпільниками проти нацистських окупантів та українського національно-визвольного руху [4, с. 178]. Воно і не дивно, адже Армія Крайова, а тим більше прорадянськи налаштовані поляки, розраховували на підтримку москви у відновленні Речі Посполитої в довоєнних кордонах, зважаючи на договори, підписані між кремлем та урядом в екзилі. Фактично, інфільтрації загонів С. Ковпака, мимоволі самого генерала, підігрівали й без того неприязні настрої серед обох народів.

Крім того, не варто вважати, що ситуація зводилась лише до протиборства організацій за ненавмисного сприяння советів. Атмосфера обопільної ненависті нічим не поступалася такій же у волинських землях. Станом на літо обидві громади знали про Волинську трагедію й жадали відплати. А оскільки озброєні

загони обох сторін також знаходилися в регіоні, сутичок уникнути виявилось неможливо. Також відзначимо, що в керівництві рухів змінилися голови [4, с. 179]. УПА очолив Роман Шухевич, а Армію Крайову – Владислав Філіпковський, і обидва були налаштовані, м'яко кажучи, скептично щодо організацій одне одного. При таких параметрах логічним є припущення, що Галичину навесні-влітку 1943 року мала спіткати доля Волині в той же період. Про напругу, що зростала, писали й діячі ОУН [14, с. 277], також згадувалася діяльність польських збройних формувань. Проте, незважаючи на гучні вбивства підпільниками відомих українців та поляків, всеохопної трагедії на Галичині вдалося уникнути й акції надалі зводились до несистемних нападів та боїв.

Уже в другій половині 1943 року становище в регіоні починає потроху змінюватись. Як зазначає В. В'ятрович, розгортання конфлікту схоже на ефект доміно: новини про події та антиукраїнську діяльність на Закерзонні в 1942 році провокує УПА на «відплатні дії» на Волині в 1943 році, а вони, своєю чергою, радикалізують польське підпілля на Галичині в другій половині того ж року та на початку 1944 року [4, с. 181]. Вважаємо за доцільне додати, що тут проявляється не тільки ефект доміно, але і спіраль почерговості антипольських та антиукраїнських акцій на західноукраїнських землях, які, зрештою, замикались у коло. Галичина невільно долучилася до цієї спіралі, проте не в таких масштабах, як північні території. Та все ж, лише факт наявності протиборства та збройних акцій підривали будь-яку можливість остаточно завершити конфлікт хоча б на цих теренах і перейти до конструктивного діалогу. Цивільні банально не могли ані пробачити, ані тим паче забути ті жахи, що побачили на власні очі, смерті своїх земляків та не здавалися готовими до жодних поступок. Це, що цікаво, не означало, що сторони не намагалися якщо не домовитись, то хоча б знизити градус напруги. Так, у документах ОУН можна спостерігати акції для досягнення мети в цьому напрямі. Націоналісти описували «змудріння» з польського боку та спроби переконати місцеве населення, що після війни постануть вільні від нацистів та більшовиків Україна й Польща, але західноукраїнські землі залишаться за Варшавою, а також закликали до співпраці

через нагадування про спільні успіхи [16, с. 906-908]. Українське підпілля тим часом розповсюджувало офіційні звернення до польського населення з приводу Волинської трагедії та оголошували про готовність взаємодії, а також про непричетність ОУН до подій в сусідньому регіоні, вкотре демонструючи свою доктрину [46]. Як результат, Галичина не стала новою ареною для битви між національно-визвольними рухами та місцем ще ряду хаотичних етнічних чисток, хоча остаточно зупинити кровопролиття так і не вдалося.

Тим часом осінь 1943 року дала в регіоні досить неочікуваний прогрес. Польські підпільники донесли до ОУН ініціативу щодо продовження переговорів про припинення бойових дій та подальшу співпрацю задля відновлення незалежних держав [4, с. 184]. Націоналісти, очевидно, сприйняли хід поляків достатньо позитивно та надіслали нові вказівки, у яких прямо забороняли проведення антипольських виступів для деескалації конфлікту [14, с. 303]. На жаль, ці переговори знову насправді нічим не закінчилися, адже сторони не бачили справжніх спроб досягти компромісу, а лише затягували час для підготовки загонів та призупинення взаємного винищення мирного населення західноукраїнських земель. Через провал перемовин напади відновилися в повній силі уже в листопаді.

Як бачимо, в 1943 році Східна Галичина виявилася значно безпечнішою (наскільки могла тоді бути безпечною) територією, де напади здійснювали не так часто, якщо порівнювати із Закерзонням та Волинню. При цьому важливо відзначити, що окрім вже згаданого досягнення рівності у силах і засобах, порідшання боїв варто пов'язувати й зі становищем на фронтах Другої світової війни, адже Німеччина зазнавала краху, а лінія зіткнення невпинно рухалася до західноукраїнських земель. В таких умовах і перед поляками, і перед українцями постало розуміння неодмінного повернення більшовиків. Наближення Червоної армії аж ніяк не сприяло спаду напруженості на Заході України, а якраз навпаки. Уже в 1944 році таке становище дасть про себе знати й на Галичині.

1944 рік виявився достатньо болючим та кривавим для всіх західноукраїнських регіонів без виключення. Незважаючи на деяке послаблення

конфлікту на Закерзонні та Волині, масштабні систематичні бої та акції проти мирного населення не припинялися, разом з тим вони розпочалися та набули поширення на Галичині. Цього разу визначальними факторами активізації підпілля як опосередковано, так і безпосередньо стали Червона армія та спеціальні службовці НКВС (НКДБ), що йшли за нею.

На Холмщині ситуація була схожа з тією, що спостерігалася у 1942 році як на цьому терені, так і на Волині, а саме значні винищення українського населення в регіоні та слабка реакція на події ОУН та озброєних формувань, що їй підпорядковувались. Це пояснюється слабкою структурою тих сил, які могли справді чинити опір польським акціям. При цьому місцевим жителям наказали залишатись на місцях проживання [51, с. 351]. В регіоні склалося становище, яке в шахах заведено називати «цугцванг», тобто така ситуація, при якій кожна наступна дія призводить до погіршення цієї ж ситуації: з одного боку знаходились Армія Крайова та польські поліцаї, які бажали та вимагали виселення українців під страхом смерті, а з іншого – націоналісти, які бажали втримати етнічний склад Холмщини стабільним. В такому випадку на легкий вихід із ситуації та подекуди навіть виживання частина місцевих розраховувати просто не могла.

Напади на мирних жителів розпочалися ще з початку року. Поляки не цуралися атакувати навіть під час релігійних свят. Зі спогадів сучасника тих подій бачимо, що на православне Різдво, 7 січня, підрозділи напали на кілька осель та вбили жителів [4, с. 190]. Також, у звітах ОУН від березня бачимо активну антиукраїнську діяльність підпільників, жертвами якої стали десятки й сотні сіл і господарств та не менше, ніж тисяча селян тільки в тому місяці, що свідчить про системність та скоординованість дій, а не про наявність безконтрольних акцій, як ті, що відбувались на Волині. Ще одним фактором цього стала т. зв. «Грубешівська революція». Так називають одну з наймасштабніших акцій підпільників як на території Закерзоння, так і західноукраїнських земель загалом, що тривала у період листопада 1943 – весни 1944 року. [8, с. 281]. За наявними даними, Армія Крайова та Батальйони

Хлопські (формування Польської селянської партії, що співпрацювали з АК) лише 11-13 березня вчинили низку виступів проти українського населення Холмщини, де вбили щонайменше 1500 осіб [14, с. 346-349]. Ціль нападу польська сторона окреслювала чітко: знищити український елемент в регіоні, а отже, і послабити позиції ОУН, а також підготуватися до утримання територій після вступу Червоної армії. Проте результат виявився протилежним: військові підпільників не втримали Закерзоння під своєю владою через наявність українських сил самооборони, що не належали до УПА, налаштували місцеве населення проти себе цілеспрямованим пошуком та знищенням цивільних, що не брали участі в спротиві (про це також згадують очевидці [4, с. 191-192]).

Крім того, виступ змусив активізувати свої дії ще одну сторону – нацистів, які через поразки на фронті та нестачу ресурсів не могли й не хотіли спостерігати продовження конфлікту, що дестабілізує тил та не дозволяє організувати адекватну оборону. Поліцаї та гестапо почали реагувати вже у квітні, коли зрозуміли, що плановий терор не припиниться аж до досягнення Армією Крайовою власних цілей – вигнання «супротивника» з територій, що вони вважали своїми. Німці для придушення «революції» та припинення масових убивств вирішили використати сили СС, в яких служили українці. Окрім специфіки обраного підрозділу (СС як організація досить відома своєю жорстокістю), варто відзначити наявність корінних жителів, що мали власні рахунки з підпільниками через замордованих родичів та друзів. Як описує керівництво УЦК, «польських бандитів» не щадили й полонених не брали [4, с. 195], розправлялися навіть і з тими, кого лише підозрювали у співпраці з АК та БХ, а доля тих цивільних, яких помітили за сприянням у здійсненні антиукраїнських акцій, очевидно, виявилася трагічною. Проте, втручання не принесло корінного перелому в протистоянні та не протривало довго, адже невдовзі всі бодай якісь боєздатні сили відправились на Східний фронт для стримування натиску совєтів.

Тим часом із Галичини та Волині на територію Холмщини прибули підрозділи УПА, які відправили для ведення бойових дій з Армією Крайовою.

Для поляків постала справжня загроза залишитись лише на теренах Закерзоння та втратити Галичину і Волинь до входу на ті території більшовицької армії. У командуванні вважали такий сценарій катастрофою, через що всіма силами намагалися прорватися до Галичини, а саме у Львів, для надання польським політичним колам у місті військової підтримки. Військові підрозділи націоналістів, проте, зірвали цей план. Генеральний бій в рамках прориву відбувся біля с. Посадів (сьогодні Томашівський повіт Люблінського воєводства) [14, с. 355]. Наступ провалився, і польські сили виявились змушеними відступати, а УПА захопила чимало трофеїв та необхідної амуніції.

Квітень-травень 1944 року став, у деякому сенсі, переломним для військових дій на Холмщині. Армію Крайову тіснили все далі на захід, а підпільники тим часом із відходом продовжували плюндрувати українські села, проте вже не так активно, як кілька місяців до цього. Для мешканців війна стала справжнім пеклом, якого до того вони не бачили й не могли уявити. Місцеві українські органи влади зверталися за допомогою до місцевих православних та «людей доброї волі у всьому культурному світі» [16, с. 1348], шукаючи порятунку де тільки можна. Разом з тим, ОУН, принаймні офіційно, закликала до деескалації, припинення активної фази бойових дій і «зупинки шаленства» [19, с. 115-136]. Але, на жаль, жодні заклики та відозви не припинили подальшого кровопролиття, адже жодна зі сторін не збиралася поступатися власною метою та цілями.

Під кінець травня 1944 року з південної Холмщини Армію Крайову вигнали майже повністю. Разом із наступом УПА вчиняла нові «відплатні акції» проти поляків [14, с. 376]. Паралельно їх підтримували сили місцевої самооборони, які самі не цуралися знищувати сусідні села, якщо в них знаходилися «вороги». Підпільники намагалися завадити продовженню виступів і тому вже у червні розпочали контратаку [4, с. 197], проте знову безрезультатно, адже жодних цілей вони досягти так і не змогли. Перебіг конфлікту змінився уже в липні того року, бо саме тоді на Холмщину вступила Червона армія, а за нею і НКВС, які одразу розпочали розвідувальну роботу щодо груп українських

повстанців та, подекуди, членів Армії Крайової. Мета була очевидною – викоринити будь-який спротив на терені задля спрощення подальшого становлення підконтрольного польського уряду, а також недопущення повстання в тилу СРСР, який міг би дещо посприяти обороні німців. Попри продовження бойових дій між АК та УПА, їх інтенсивність значно спала, адже совєти мали набагато більше можливостей для стримування та знищення національно-визвольних рухів, а також застосовували одну зі своїх улюблених тактик – «добровільно-примусове» переселення [14, с. 444-445]. Ситуація надалі, фактично, не змінювалась аж до початку операції «Вісла» у 1946 році. Саме таким чином завершилася бойова фаза польсько-українського конфлікту на теренах Закерзоння та, зокрема, Холмщини. Варто зазначити, що регіон став єдиним, де між поляками та українцями велися сутички після війни.

Як уже зазначалось, на Волині у 1944 році ситуація дещо стабілізувалась і перейшла до фронтової війни між Армією Крайовою та Українською повстанською армією. Проте це не виключало вбивства цивільних, адже задля зайняття «оперативного простору» [4, с. 201] сили обох сторін завдавали ударів по селах задля їх знищення як можливої загрози. Полякам, при цьому, допомагали радянські партизани та частина військових, що вже відкинули вермахт із деяких територій краю. Зі звітів ОУН видно, що поляки все ще розраховували здобути Волинь після поразки Німеччини у війні, а тому розпочали новий етап етнічних чисток, а саме примусове виселення українців із їх законних помешкань і заселення натомість поляків [14, с. 460-461]. Разом з тим варто відзначити те, що, схоже, на момент 1944 року запал керівників польського руху опору дещо спав, адже, якщо звертати увагу на звіти чиновників уряду в екзилі [4, с. 202], можна побачити зміну емоційного забарвлення в оцінці діяльності підпільників у регіоні. Зокрема, виділяється акцент на вбивствах усіх без винятку, а також ототожнення «звірчості» УПА та партизанських загонів, а також волинські представники АК та владних органів видавали прямі накази на припинення таких злочинних дій, але, як і в випадку з ОУН у 1943 році, вони не виконувалися з огляду на декілька причин. Зрештою, совєти, остаточно

зайнявши Волинь, почали «наводити лад» шляхом репресій та депортацій місцевих незалежно від етнічного походження. Станом на другу половину 1944 року конфлікт остаточно припинився, а Москва встановила свій контроль.

Одночасно на Галичині конфлікт тільки набирив обертів. ОУН та УПА, маючи більше сил та впливу в регіоні, продовжували провадити антипольські акції в різних районах [14, с. 467-469]. Проте, як і в минулому, 1943 році, ОУН(б) та АК продовжували чинити спроби проведення перемовин задля припинення війни між силами руху опору. Так, уже в січні 1944 року переговорники від націоналістів представили делегатам еміграційного уряду умови для продовження розмов, а саме визнання права народів на здобуття власної держави згідно з Атлантичною хартією (в документі – Атлантийською заявою) [53]. Станом на період лютого-липня (з перервами у квітні) діалог між сторонами значно активізувався. 10 та 28 лютого можна назвати досить продуктивними, принаймні на папері, адже на них узгоджена ціла низка позицій та постанов:

- польська сторона визнала потребу в відновленні Української держави та співпраці обох народів;
- статус західноукраїнських земель мають вирішити саме уряди незалежних держав після війни;
- обидві сторони визнали наявність спільних ворогів, що загрожують їхньому суверенітету – Німеччина та СРСР (часто в документах згадувався як росія); [14, с. 771-773];
- необхідність припинення взаємних нападів озброєних угруповань на населені пункти та створення спільної «комісії з приборкання району»;
- потребу початку «заспокійливої пропаганди» та покарання тих, хто не дотримуватиметься режиму тиші [61].

Пізніше дані рішення підтверджені на конференції 8 березня того ж року. Проте, на превеликий жаль, далі, ніж декларування, справа не просунулася, адже переговори знову виявилися затягуванням часу для підготовки сил. Їх використання розпочалося якраз у березні. Фактично, ситуація на Галичині

нагадувала Холмський сценарій того ж року, а саме створення подоби фронту [4, с. 207]. ОУН та УПА вважали це оголошенням війни, а тому перейшли від слів до дій, завдаючи ударів по польських селах. Варто також відзначити й роль німецької адміністрації в перебігу конфлікту. Нацисти, бачачи провали на фронті, розпочали набирати до своїх лав усіх охочих та навіть створювали національні загони. Серед них, як відомо, постала 14 гренадерська дивізія Ваффен СС «Галичина». Її націоналісти вирішили використати у власних цілях. Через інституційну близькість до німецької армії ОУН хотіла лобіювати українські інтереси серед офіцерства дивізії, домагатися надання ними необхідних для боротьби засобів, а також використовувати з'єднання у боях із більшовиками та АК. У випадку відступу вермахту та СС із Галичини планувалося не допустити передислокації частини вглиб Рейху або її роззброєння, а натомість приєднати військових до лав УПА, заодно захопивши амуніцію та рушниці [14, с. 473-474]. Проте, ініціатива не мала успіху, адже нацистів достатньо швидко прогнали з терену, а угруповання, зрештою, вдалося перемістити в тил.

Також необхідно згадати іще деякі сторони конфлікту. Крім німців, там знаходились угруповання двох інших держав – СРСР та, як не дивно, Угорщини. Партизани продовжували діяти на території Галичини, де робили ставку на польське населення та здобуття його лояльності шляхом ведення спільних дій проти ОУН та УПА. Поляки також виявляли бажання до співпраці [4, с. 214], адже вбачали в «червоних» сили, які допоможуть відродити Польщу в довоєнних кордонах. Проте, як відомо, СРСР та його керівництво ніколи не мали цього на меті та лише використовували підпільників для досягнення власної мети. Набагато цікавішою є позиція Угорщини на Галичині. Випадків реальної взаємодії між АК та угорськими окупаційними військами зафіксовано небагато, але вже сам факт їх наявності дивує. Так, у квітні 1944 року польські підпільники та окупанти вчинили низку нападів на с. Копанки (Івано-Франківська обл.) [14, с. 492-493]. Гіпотетичних причин для цього можемо виокремити дві. По-перше, угорці, як відомо, виконували поліцейську роль разом із німцями на прикордонні

з СРСР. Тому в їх функції й входило підтримання порядку на окупованих землях, і виконували вони її на власний розсуд. По-друге, співпраця з поляками пояснюється досить теплими відносинами між Угорським королівством та Другою Річчю Посполитою в міжвоєнний період, а також наявність під контролем Будапешта одного з етнічно українських регіонів – Закарпаття. У випадку перемоги українців у національно-визвольній боротьбі суверенітет над територією міг опинитися під питанням і не виключено, що Угорщина могла його втратити. Тому доцільнішим розглядався варіант допомоги полякам, які, в разі реставрації Польської республіки, не висували б на терен претензій. Таким чином, українські повстанці знову опинилися у боротьбі на три фронти – проти совєтів, поляків та, меншою мірою, угорців.

Тим часом у квітні збройні акції повстанців тільки розширювалися. Станом на середину весни вони вже охоплювали, фактично, всю Галичину: Дрогобиччина, Львівщина, Станіславщина (Івано-Франківська обл.) та Тернопільщина [14, с. 476-488]. Польська сторона мусила реагувати відповідно, адже бачила не тільки проблему етнічних чисток, але і масових переселень місцевих у більш безпечні райони поза межами Галичини. Становище на той момент нагадувало Волинь зразка літа 1943 року. Тому керівництво Армії Крайової наказало проводити підготовку сил самооборони для протистояння загонам УПА [4, с. 209], незважаючи на заклики місцевих командирів розпочати евакуацію. Крім того, тим же командирам надали наказ про «зачищення» регіону від українців, які його населяли. При цьому варто відзначити, що такі акції, а також розповсюдження інформації про них, проводилися не лише з метою вигнання тих, хто жив на Галичині, але і залякування тих, хто планував повернутися. Акт терору такого масштабу, очевидно, не міг залишитися без належної відповіді вже в травні 1944 року.

Травень не приніс жодного перелому в протистоянні між поляками та українцями, проте саме в цей період воно загострилося. Переговори, що велися ще з зими, ставали все більш безперспективними та навіть такими, що просто не мали сенсу. Тому обидві сторони перейшли до жорсткіших дій. Спершу

проводилася пропагандистська кампанія та надавалися ультиматуми «ворожому» населенню з вимогою негайно покинути той чи інший населений пункт під страхом смерті [32]. У разі невиконання наказу погрозу виконували з притаманною війні жорстокістю. Таку тактику використовували як поляки, так і українці, апелюючи при цьому до історичної справедливості. Поляки, при цьому, знову використовували тезу «Українці – за Збруч!» [19, с. 74-75] та вказували на те, що у «Східній Малопольщі» мають залишитися лише лояльні до Речі Посполитої громадяни. Ситуація не змінилася і влітку. При цьому видано чималу кількість наказів та інструкцій від ОУН для виконавців виступів [4, с. 227-228]. Зроблено це з досить прагматичною метою – унеможливити неконтрольовані атаки в регіоні, як це сталося на Волині, та конкретно визначити, де і на кого можна вчиняти напад, а на кого – ні. Польські підпільники теж не відставали та влаштовували напади на українські села та містечка. Особливо «гаряче» виявилось неподалік Львова, адже керівництво Армії Крайової розуміло, що варіант із військовою окупацією Польщі з СРСР відкидати не можна, і тому почала ще в 1943 році підготовку до антинімецьких повстань із метою захопити владу на різних теренах колишньої Другої Речі Посполитої. Найвідомішим серед них є, звичайно, Варшавське повстання 1944 року, але, окрім нього, виступ провели й на території Галичини. Мова йде про акцію «Буря», метою якої було повністю зайняти західноукраїнські землі перед вступом до них Червоної армії [8, с. 341]. Операція розпочалась у березні 1944 року, і досить вдало для Армії Крайової. Німці не могли нічого вдіяти, адже сил та засобів просто не вистачало для придушення бунту, а совєти ще не підійшли до Львова. Єдині, хто міг стати на заваді планам підпільників, були ОУН та УПА. Очевидно, вони не бажали відновлення польської влади в регіоні, а тому чинили значний супротив, продовжуючи ведення антипольських акцій та зводячи підрозділи повстанців до міста Лева. Станом на липень до населеного пункту ввійшла Червона армія. Місцеві поляки, спершу, дуже раділи відступу нацистів та встановлювали свій контроль суміжно з радянським, вважаючи, що Москва дозволить їм залишитись при владі й після війни. Але, як ми вже згадували, у плани Кремля це не входило,

і вже у серпні 1944 року підрозділи НКВС почали роззброювати польські загони, а тих, хто чинив спротив, репресували або знищили [4, с. 234-237]. Станом на осінь радянська влада остаточно утвердилась та ліквідувала основні сили Армії Крайової, які могли б створити проблеми у майбутньому. Таким чином завершилась гостра фаза польсько-українського конфлікту на Галичині.

1945 рік аж до моменту кінця 2 світової війни в Європі ознаменувався остаточним згасанням протиборства на Галичині та Волині, але при цьому новою активізацією на Закерзонні. Так, вже в січні-лютому польська міліція почала масово грабувати та вбивати українців [4, с. 252]. Своїми діями вони викликали занепокоєння вже з боку радянської влади, яка не бажала бачити продовження протистояння на зайнятих землях. Тому вже в лютому НКВС взялася до нової хвилі репресій для «утихомирення» поляків як в Надсянні, так і на Галичині [14, с. 766], проте, варто відзначити, що акції не дали необхідного результату і терор продовжувався надалі, перейшовши часову межу травня 1945 року. Загалом, через проведення виступів загинули або постраждали від 2,5 тис. до 4 тис. українців. «відплатні акції» УПА, при цьому, набагато менш численні та обмежуються періодом квітня-травня того ж року. Надалі представники ОУН та АК відновили переговори, які, нарешті, дали плоди, проте, на жаль, бодай якогось конструктиву сторони дійшли надто пізно і вже не могли нічого зробити для того, щоб вигнати советів із території своїх країн.

Оцінка втрат у конфлікті є предметом дискусії й сьогодні. Спричинено це здебільшого тим, що частина даних досі не розсекречені, а чимала кількість жертв тих подій досі не знайдені. Проте це не зупиняло вчених обох країн висувати статистичні дані. Сьогодні польські історики говорять про 40-60 тисяч убитих на Волині – цифру, яку свого часу представили дослідники Єва та Владислав Семашки [4, с. 240]. Проте, така статистика є доволі завищеною й не відповідає дійсності. Так, її спростував, зокрема, їх український колега Ярослав Царук, який зафіксував чимало усних свідчень та вивчив документальні матеріали, на основі яких систематизував дані про вбитих, немала кількість яких

ідентифікована поіменно [23]. Вона чітко демонструє невідповідність реальних фактів з польськими тезами.

Як висновок, варто сказати, що станом на час активного ведення та завершення Другої світової війни у Європі можемо констатувати, що польсько-українські відносини перебували у стані глибокого антагонізму та обопільної ненависті народів одне до одного, що призвело до великої кількості жертв, які, зрештою, виявилися марними, адже жодна зі сторін не досягла своєї мети, і в момент масового психозу та жаху щодо можливої розправи не намагалися встановити діалог та розв'язати проблему конструктивно, а навпаки, розбурхували ненависть та влаштовували каральні акції, що не мали статися, яким би чином їх не обґрунтовували. Зрештою, роз'єднаність польського та українського руху опору призвели до занепаду обох та мимоволі зіграли на руху окупантам – нацистам та більшовикам.

Розділ III. Інтерпретації питань відносин Польщі та України у сучасних дослідженнях

Як уже зазначалося, питання польсько-українських відносин під час Другої світової війни є досить актуальним станом на сьогодні та викликає значний інтерес і в суспільстві, і у вчених колах. Проте, як не дивно, зрушення в його дослідженні відбулися тільки після 1989 та 1991 року. Це пов'язано, перш за все, з тим, що до цього часу проблема табуувалася в Радянському Союзі та підконтрольній йому Польській народній республіці. Після краху комуністичного режиму в Варшаві та розпаду СРСР неформальну заборону зняли. Станом на сьогодні маємо чимало праць, що намагаються висвітлити означену проблему. В цій роботі проаналізувати всі точки зору фізично неможливо, тому, вважаємо, варто розглянути найпопулярніші та найзначущіші для історичної науки.

Польські дослідження з'являються ще з кінця 1980-х – початку 1990-их років, майже одразу після мирного повалення комуністичного режиму в країні. Зокрема, ще в 1989 році вийшла у світ стаття Тадеуша Ольшанського [21, с. 154]. В ній зазначалося, що джерелом конфлікту стала неадекватна політика Другої Речі Посполитої на територіях, які та отримала за результатами Ризького договору 1921 року, а також занепад суспільної моралі. Також у статті згадується рішення ООН про «деполонізацію» західноукраїнських земель, зокрема Волині. З таким висновком можемо не погодитись, зважаючи на вже згадані відозви та рішення організації, в яких прямо закликали до співпраці або в яких не було навіть натяку на знищення та вигнання саме польського населення. Також Ольшанський виокремлює нацистську та радянську складові в проблемі, а саме провокації поліції, гестапо та НКВС (які, як ми вже довідалися, мали своє значне місце), фактично першим вводячи нові сторони в конфлікт. Також він ділить протистояння на 2 періоди: 1943-1944 рр. та 1944-1947 рр. [21, с. 156]. В їх основу автор поклав самі бойові дії, тобто перші роки відзначав як жорстокі та неконтрольовані, а подальші – як конструктивніші. З такою періодикою, частково, можна погодитись. Надалі схожу за контекстом та напрямом оцінки

подій зробив З. Ковалевський. Серед діячів, суміжних із переосмисленням історичних стосунків Польщі та України став діяч культури Є. Гедройць. Його ідеї опиралися на потребу прощення старих провин та образ, що виникли між обома народами та відмову від усіх претензій одне до одного й налагодження активної співпраці. Саме вони та чимало інших, менш відомих, вчених, можемо сказати, дали старт конструктивнішому та стриманішому польському напрямку в вивченні питання. Також варто відзначити й іншу сторону, радикальнішу. Її представляли такі дослідники, як Ю. Туровський та В. Семашко [4, с. 304]. Їхня теза полягала також у потребі нового погляду на історію, але саме в контексті «звірств» УПА на західноукраїнських землях та їх офіційного засудження як у Варшаві, так і в Києві. При цьому, такий погляд вони вважали єдиним правильним та безапеляційним. Як ми вже зазначали, саме Семашки (Єва та Владислав) уперше використали статистичну цифру про 40-60 тис. осіб, убитих на Волині в 1943 році [4, с. 240], яку, як ми вже знаємо, спростували станом на сьогодні. Надалі саме ця течія набере найбільших обертів у польській історіографії та спричинить масу суперечок між академічними колами України та Польщі.

У 2000-х роках спроба інтерпретування проблеми перейшла з площини історичної до медійної та політичної. У 2003 році, на 60-ту річницю Волинської трагедії, всі основні таблоїди Польщі почали висвітлювати події того часу [4, с. 307]. Причому, вони подавалися аж занадто спрощено, демонструючи лише польську сторону проблеми, і ту врзано. Це потягло за собою широкий суспільний резонанс та зацікавленість темою в контексті саме жертв «Волинської різанини». Очевидно, що однобокість у вивченні призвела до однобокості у розумінні та трактуванні в широкому колі суспільства. Цю проблему важко побороти й сьогодні.

Далі, уже у 2010-х, польська наукова та суспільна думка остаточно перейшли до розряду засудження дій УПА та відкидання або спроб не помічати злочини Армії Крайової. Попри наявність поміркованих вчених, що налаштовані на конструктивний діалог (Я. Пісулінський [13], Г. Мотика [10], Р. Внук та ін.),

домінантну роль займають та займали саме представники «націоналістичного» спрямування (В. Семашко, Є. Семашко, К. Навроцький, Г. Команський та ін.).

Варто зазначити й значну політизацію питання, зокрема під час політичних подій чи потрясінь всередині Польщі. У червні 2025 року українці, поляки та весь світ могли чітко побачити розігрування «української карти» на президентських виборах, за результатами яких новим головою держави став Кароль Навроцький. Він і надалі, вже на посту першої особи в країні, виступає з антиукраїнськими заявами, зокрема про блокування шляху Києва до ЄС і НАТО, якщо Україна не визнає своїх «гріхів та помилок» щодо поляків у Другій світовій війні [20].

Українська історіографія на жаль, значно відстає від польської, і на це є чимало причин. Найперше, історичні інституції ще Другої Речі Посполитої збереглися у Польській народній республіці, а отже, і перейшли у спадок сучасній державі. В їх межах, навіть за наявності чіткого контролю з боку СРСР, могли проводитись збір та систематизація матеріалів, що стосуються проблеми. В Україні, а точніше в УРСР, навіть така діяльність була під заборобою, а будь-які спроби її проведення жорстко Москва виривала з коренем. Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 році з'явилася нова проблема: ментальна та документальна невідповідність вчених кіл. Абсолютна більшість академіків незалежної України – представники та носії радянської системи освіти, яка бачила у конфлікті лише прояв «буржуазного націоналізму» [4, с. 304], а УПА оцінювала як «пособників фашистів». Тому вітчизняним історикам довелося розпочинати роботу буквально з нуля. Не дивно, що на збір та систематизацію інформації потрібен час, якого, для того, щоб зрівнятися з польськими колегами, просто не було. Навіть зараз історіографія сусідів впевнено займає пальму першості, що не дозволяє говорити про проблему на рівних. Проте варто відзначити, що станом на сьогодні становище в Україні зазнало значних зрушень, особливо це стало помітно за головування в Інституті національної пам'яті В. В'ятровича та О. Алфьорова. Саме вони змогли домовитися про початок та продовження пошуку й ексгумацій тіл вбитих у період 1939-1945 рр. на Заході України та Сході Польщі. Станом на сьогодні вагомий внесок у

дослідження проблеми внесли чимало істориків, зокрема Володимир В'ятрович, Іван Патриляк, Ярослав Дашкевич, Андрій Портнов, Ігор Ільюшин та чимала кількість місцевих учених.

За висновок вважаємо доцільним розглянути перспективи дослідження проблеми надалі. Насамперед вони проглядаються у потребі її розгляду комплексно, а не осібно польську та українську сторони. Тільки таким чином можна досягти найбільш об'єктивного висновку та консенсусу між Варшавою і Києвом. Друге, що необхідно зробити, на нашу думку – це провести деполітизацію проблеми та зняти її з перших шпальт ЗМІ, повернувши назад в академічне коло. Таким чином вдасться обмежити вплив різних прошарків суспільства на процес вивчення питання та дозволить зробити його, знову ж таки, набагато об'єктивнішим. І третє, але не менш важливе, та про що ми вже неодноразово зазначали – нагальна потреба в напрацюванні української історіографічної бази для майбутніх досліджень та дискусій із польськими колегами.

Розділ IV. Висвітлення польсько-українських відносин у шкільному курсі історії

Питання польсько-українських відносин, попри свою актуальність, майже не висвітлене у шкільному курсі історії. Для аналізу обрали два підручники зразка НУШ, в яких, вважаємо, ступінь розкриття теми є найвищим – «Історія України» авторства В. Власова, С. Кульчицького й О. Панаріна, а також «Історія: Україна і світ» авторства М. Мудрого та О. Аркуші. Найперше, варто згадати, що зараз не існує усталеної наукової думки про події, що сталися між поляками та українцями під час Другої світової війни, тому про викладення такої в системі загальної середньої освіти не може бути й мови. Проте, навіть наявної кількості досліджень українських вчених достатньо для того, щоб удосконалити та розширити наявний матеріал.

Автори підручника «Історія України» заледве розглядають проблему, лише побічно зачіпаючи її в контексті розгортання українського руху опору та створення УПА. Зокрема, в параграфі 32 [3, с. 235] окреслюється джерело польсько-українського конфлікту й надто коротко описаний його перебіг під час Другої світової війни, також згадується Волинська трагедія 1943-1944 років. Окрім короткого викладу, в тексті підручника виявили такі дані та факти, які не відповідають об'єктивній дійсності. Так, автори зазначають, що польські підпільники не реагували на спроби та ініціативи ОУН щодо проведення переговорів та налагодження співпраці. Насправді, як ми вже згадували в дослідженні, перемовини справді проводились і до, і після найтрагічніших подій протистояння, а сьогоднішні академічні кола України та Польщі вважають цю думку застарілою. Такою її справді можна назвати навіть на момент створення підручника, у 2018 році. Окрім цього, в підручнику наявні дані про Волинську трагедію, що відповідають виключно польському поглядові на ситуацію. До прикладу, інформація про українську акцію 11-13 липня 1943 року [3, с. 235] зображені повністю однобоко від причин (рішення крайового проводу ОУН на чолі з Д. Клячківським, що не демонструє реальну картину подій) до проведення самого виступу. Варто зазначити, що і рамки події визначені неправильно, а

через специфіку тексту може скластися враження, що Волинська трагедія – це велика антипольська акція, що тривала протягом 2-3 днів, а не масові етнічні чистки на Волині 1943-1944 рр., також використовується саме польська статистика вбитих під час збройних виступів, яку також спростували. Зважаючи на всі зазначені проблеми, стан розкриття проблеми польсько-українських відносин вважаємо критичним.

Автори підручника «Історія: Україна і світ» також розглядають проблему через призму формування польського та українського руху опору, що зумовлено специфікою навчальної дисципліни та, відповідно, самого посібника. Викладений матеріал починається з цитати праці В. В'ятровича «Друга польсько-українська війна 1942–1947» [11, с. 261] про рішення ОУН щодо поляків. Далі подається коротка інформація про відносини та конфлікт починаючи з 1942 року без деталей та статистики, але з реальними поглядами сторін й великих держав та можливими наслідками для західноукраїнських земель після завершення Другої світової війни. Такий спосіб викладення матеріалу, з одного боку, не дає повного розуміння ситуації, з якою зіткнулися поневолені народи, а з іншого дозволяє уникнути спотвореного погляду на події та перегину тексту до однієї зі сторін. Під час аналізу в тексті не виявлено жодних помилок, які були б спростовані або не відповідали дійсності. Узагальнюючи, можемо сказати, що єдиним недоліком є висвітлення проблеми в недостатньому для шкільного курсу освіти в питанні обсягу, проте це можна пояснити специфікою предмета.

Зважаючи на розглянуті приклади висвітлення проблеми у шкільному курсі історії, можемо запропонувати два шляхи її розв'язання: розширення обсягу матеріалу, що надаватиметься учням, або винесення теми на позакласну роботу. Варто розглянути обидва варіанти для вибору найоптимальнішого та справді можливого для впровадження.

Розширення обсягу матеріалу. Перш за все потрібно пам'ятати, що в Україні за реформою НУШ існує два способи організації викладання предмета, а, відповідно, і розгляду проблеми – в межах курсу «Історія України» та

інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ». Це потенційно може викликати труднощі у введенні нової інформації. Якщо для «Історії України» ще можливо ввести додатковий матеріал (подекуди ціною вилучення частини іншого матеріалу, що є в принципі неприпустимим), то в курсі «Історія: Україна і світ» розглядається минуле держави у світовому контексті, що вже достатньо наповнює програму курсу та не дозволяє додати більше даних. Тому робимо висновок, що, на жаль, цей варіант станом на сьогодні не виглядає оптимальним та можливим до імплементації.

Винесення теми на позакласну та позаурочну роботу. Думаємо, що такий метод висвітлення проблеми є єдиним можливим у сучасних умовах, оскільки програма вже навантажена чималою кількістю матеріалу. Робота може проводитись як із виховною, так і з навчально-патріотичною метою. Формат потенційного заходу може бути різноманітним: відвідування локацій, що пов'язані з перебігом польсько-українського конфлікту в Другій світовій війні, та установ, що спеціалізуються на проблемі, проведення поглибленого заняття та дискусії за його результатами та ін. Для більшого зацікавлення учнів проблему можна розглядати в контексті ширшого та більш нагального питання, що могло торкатися їх безпосередньо, зокрема відносин між поляками та українцями в сьогоденні. Проте, попри наявні позитиви, є і негативні аспекти проведення такого роду заходів. Перш за все, визначення часу реалізації запланованого заходу. Як вже згадувалося, сучасна шкільна програма є доволі насиченою, а отже, і втомливою для учнів. Тому необхідно завчасно передбачити можливу дату проведення, до того ж не варто створювати надто довгого часового розриву між уроком та заходом, що може спантеличити вихованців. Також потрібно звернути увагу на підбір матеріалу. Для підготовки до заходу варто використовувати наукові праці, проте подавати інформацію краще у спрощеній формі для кращого засвоєння.

Також одним із можливих шляхів глибшого впровадження теми у шкільний курс є використання напрацювань для внесення їх у вибірккову дисципліну в рамках профільної школи. Це дасть змогу розв'язати одразу дві

означені вище проблеми – дозволить не перевантажувати учнів додатковими заходами в позаурочний і позакласний час, а також створить можливість для розширення матеріалу, що надаватиметься учням в контексті теми. Разом з тим, малоімовірним вважається введення окремої дисципліни, що вивчатиме виключно питання польсько-українських відносин у Другій світовій війні.

Отже, питання польсько-українських відносин не розкриті у шкільному курсі історії повною мірою з огляду на декілька причин. Разом з тим, тема має немалий потенціал для розгляду та організації як навчальної діяльності під час навчання, так і в позакласний і позаурочний час. Підручники демонструють недостатній рівень висвітлення проблеми, подекуди, з явними помилками та спростованими тезами. Проблема потребує аналізу та доопрацювання в межах шкільної дисципліни.

Висновки

У підсумку можемо сказати, що запропоноване дослідження дозволило глибше розглянути проблему польсько-українських відносин під час Другої світової війни. Відзначимо, що, незважаючи на деякі зрушення у вивченні, вона потребує подальшого аналізу для вибудови вітчизняного погляду.

За результатами роботи вдалося виконати низку завдань, а саме: дослідити розвиток відносин між народами та підпільницькими організаціями в визначений період, тенденції, до яких вони схилялися, та основні чинники, що цьому сприяли; розглянуто антипольську та антиукраїнську діяльність сторін, а також реакцію на акції окупантів; висвітлено ставлення радянської та нацистської влади до розв'язання питання поневолених народів й подальшого встановлення контролю над ними, а також окреслено плани щодо досягнення ними своїх цілей; окремо роз'яснено проблему Волинської трагедії 1943-1944 років, з'ясовано її причини, перебіг та наслідки для сторін, визначено, хто і яким чином із масових етнічних чисток міг отримати власну вигоду; вказано на спроби проведення перемовин, їх перебіг та можливі чинники, що не дозволили впровадити на практиці рішення, виголошенні за результатами консультацій; вдалося також пояснити основні причини несприйняття будь-якого компромісу між поляками та українцями у період 1939-1945 років та поглиблення конфлікту в означений період; схарактеризовано основні інтерпретації проблеми та позиції польських і українських істориків щодо неї й аргументи щодо представлених позицій, окремо виділено перспективи вивчення питання в українській історіографії з акцентом на подальше формування цілісної вітчизняної концепції; визначено ступінь та особливості висвітлення польсько-українських відносин під час Другої світової війни, проблеми, наявні в матеріалі та запропоновано шляхи їх вирішення.

Варто зазначити, що в висновку ми зрозуміли, що відносини українців та поляків були складними довший час, а трагедії, що спіткали народи у 1939-1945 рр. (та в особливо жакливих подіях 1942-1944 років) не були спонтанними. Разом з тим, стосунки псувалися і з часом справді переросли у повноцінну

підпільницьку війну на знищення. Також констатуємо, що далеко не завжди акції, скоєні активістами національно-визвольних рухів, виконувалися, виходячи з наказів керівництва. Частина з них виявилася самовільними діями виконавців, без узгодження з офіцерами ОУН та УПА або АК, що, почасти, доходило до хаосу та масових чисток, яких можна було уникнути, якби жодна зі сторін не проводила «відплатних акцій», а лише карала винних, навіть за принципом «око за око». Проте, як бачимо, цього не було зроблено, що призвело до величезної кількості жертв, яких, на нашу думку, можна було уникнути і які просто не мали загинути намарно.

Безумовно, варто звертати увагу і на роль окупантів у протиборстві. Починаючи ще з 1939 року, німецька та радянська адміністрації загравали з поневоленими народами для того, щоб здобути їх прихильність та пустити в очі туману, щоб пізніше, коли зможуть остаточно утвердитись, спростити викорінення спротиву та розпочати асиміляцію регіону західноукраїнських земель. Виходячи з цього вважаємо, що питання вийшло за рамки міжнаціонального конфлікту та стало предметом маніпуляцій з боку москви та Берліна з метою знищити сили руху опору на Галичині, Волині та Закерзонні, та, за можливості, ліквідувати або змусити втекти максимум місцевого населення, щоби розпочати дії понімечення або ж радянізації (суміжної з русифікацією).

Щодо сучасного підходу до усвідомлення подій більш ніж 80-річної давнини, то нам вдалося дійти висновку, що вона є протилежною в українських та польських істориків. У Польщі стверджують, що події 1939-1945 років та вина за них лежить на українцях, а зокрема на ОУН та УПА, які цілеспрямовано знищували місцеве населення за етнічною ознакою та намагалися повністю вигнати тих, кого вважали ворогами. Така концепція закріпилася в історичній науці наших сусідів та використовується не тільки в академічних колах, але й в політичних іграх із метою підвищення власного рейтингу. В Україні тим часом попри офіційну несформованість історичної думки щодо конфлікту, можемо констатувати, що частина істориків, які прямо або суміжно дотичні до питання (В. В'ятрович, І. Патриляк, Я. Царук, Я. Грицак та ін.) дотримуються іншого,

поміркованішого погляду. Згідно з ним, встановити справжнього винуватця тих подій зараз неможливо, а відповідальність за них мають ділити як українці, так і поляки, а також не варто забувати про німецький та радянський чинник, який значно вплинув на погіршення відносин, початок та загострення конфлікту і, зрештою, скористався ним.

Це дослідження може практично послужитися у кількох напрямках. По-перше, стати частиною сформованого українського погляду, який має утворитися найближчим часом, якщо українська наукова спільнота не хоче відставати у розумінні питання від своїх польських колег. По-друге, робота може стати частиною історіографічної бази для майбутніх досліджень польсько-українських відносин у Другій світовій війні.

Додамо, що бачимо проблему актуальною як у моменті, так і на перспективу, адже вона залишається і залишатиметься наріжним каменем як в офіційних стосунках Києва та Варшави, так і польського та українського суспільств. На сучасному етапі розвитку двосторонніх відносин не вважаємо за доцільне шукати винних у трагедії, а натомість, вбачаємо необхідність в об'єднанні зусиль для об'єктивного вивчення й усвідомлення масштабів катастрофи, формування єдиного, двобічного, а не однобокого, погляду, а також пошуку та ідентифікації жертв тих подій. Розуміємо, що позиція ООН про польсько-українську співпрацю як фундамент добробуту обох держав і народів була й є правильною та стає ще більш актуальною сьогодні, під час війни росії проти України, яка вже зачепила Польщу та може у майбутньому прийти на землю сусідів. Тому, завершуючи, скажемо, що співпраця між сучасними Варшавою й Києвом, як в історичній, так і у військовій та політичній площині стане запорукою збереження суверенності та побудови добросусідських відносин між обома народами.

Список використаних джерел

1. Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому XX столітті. / упоряд. Кіпіані В. Харків: Vivat, 2023. 320 с.
2. Волинь 1943 – апогей. Польсько-українські відносини 1917-2023: знання, суперечності, порозуміння. / за ред. Галагіда І., Мотики Г., Р. Внука та ін. Варшава: Karta, 2024. 445 с.
3. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2023. 312 с.
4. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. – Вид. 2-е, доп. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 368 с.
5. В'ятрович В. За лаштунками Волині-43. Невідома польсько-українська війна. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2024. 304 с.
6. Денисюк М., Трофимович В., Каляєв А. Українсько-польський збройний конфлікт в роки Другої світової війни у спогадах. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/345/1/12_08_7.pdf
7. Друга світова війна в історичній пам'яті України. / упоряд. Герасименко Л., Пилявець Р. Київ-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с. + 22 с. іл.
8. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.
9. Макаруч В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Історико-правове дослідження. Київ: Атіка, 2007. 368 с.
10. Мотика Г. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/7_UM_15_PojednanniaRozdilennia_Motyka.pdf

11. Мудрий М. М., Аркуша О. Г. Історія: Україна і світ: (інтегрований курс, рівень стандарту): підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2018. 288 с.: іл., карти.
12. Патриляк І. Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного погляду. URL: <https://historypages.kpi.ua/article/view/90958>
13. Пісулінський Я. Польсько-українські відносини 1939-1947 рр. у польській історіографії — огляд досліджень. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen>
14. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 792 с.
15. Польша: нарис історії. / під ред. Менджецького В., Брацисевича Є. Пер. з пол. Сварник І. Варшава: Інститут національної пам'яті — Комісія переслідування злочинів проти польського народу, 2015. 367 с.
16. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. 1512 с.
17. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. 576 с.
18. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Том другий. Пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 360 с.
19. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Том третій. Пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 432 с.

20. Україні немає місця ні в НАТО, ні в ЄС, якщо вона не відповість за "злочини" на Волині, - Кароль Навроцький. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2025/01/9/164623/>

21. Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. / редкол.: В'ятрович В (відп. ред.), Дашкевич Я., Косик В. та ін. Львів: Видавництво "Мс", 2003. 194 с.

22. Равлюк Ю., Сілаєва Є. "Українці декілька разів вибачалися": історик Ярослав Грицак про Волинську трагедію. URL: <https://suspilne.media/lviv/1063839-ukrainci-dekilka-raziv-vibacalisa-lvivskij-istorik-pro-volinsku-tragediu/>

23. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 189 с.

24. Витяг із документу ОУН від лютого 1944 р. про ситуацію на Тернопільщині наприкінці 1943 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 932-939.

25. Витяг зі звіту з Тернопільської області. Лютий 1945 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 767-768.

26. Витяг з наказу про боротьбу відділів УПА проти польських збройних формувань. 29 липня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 223-224.

27. Витяг із інформації про події на Волині. Травень 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 206-207.

28. Витяг із інформації про події на теренах Львівщини у жовтні 1943 року. 25 жовтня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у

документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 297-298.

29. Витяг із «Огляду суспільно-політичного життя на Західно-Українських Землях в грудні 1941 року» про діяльність польського підпілля. Січень 1942 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 149.

30. Витяг із «Політичного звіту з терену “ Болото” за липень» про ситуацію у Пинській окрузі. Початок серпня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 226-227.

31. Витяг із протоколу допиту Кароля Гольби від 9 червня 1944 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 648-653.

32. Відозва УНС до поляків з Рави Руської від 1944 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 1082-1083.

33. “Відомості зі Східних Земель” № 6 (витяг). Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 1060-1069.

34. Вказівка оунівського керівника „Незламного” від 15 березня 1944 р. всім станичним. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю.

та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 332-335.

35. Деша ген. Тадеуша Коморовського в Штаб Верховного головнокомандувача ПЗС у Лондоні від 19 серпня 1943 р. стосовно ситуації на Волині і в Галичині. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 234-239.

36. Деша ген. Тадеуша Коморовського в Штаб Верховного головнокомандувача ПЗС у Лондоні від 4 травня 1943 р. у справі подій на Волині. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 392-395.

37. Довідка 4 Управління НКДБ УРСР від 25 листопада 1943 р. про польську акцію проти українців. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 730-731.

38. Доповідна записка народного комісара держбезпеки УРСР Сергія Савченка від 5 липня 1943 р. про стосунки між українськими націоналістами і поляками. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 88-109.

39. Запис бесіди Сталіна з головою Ради міністрів Польщі Владиславом Сікорським щодо формування польських частин на території СРСР. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/26390-112-zapis-besedy-stalina-s-predsdatelem-soveta-ministro>

40. Заява Організації українських націоналістів (самостійників-державників) з приводу подій на Волині влітку 1943 року. Липень 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 218-223.

41. Заява Проводу ОУН з приводу подій на Холмщині влітку 1942 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. Липень 1942 р / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 159-164.

42. Заява Проводу ОУН про українсько-польські відносини. Жовтень 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 301-303.

43. Звернення Головної Команди УПА до українського народу. Червень 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 207-209.

44. Звернення ОУН до поляків. Липень 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 270-274.

45. Звернення ОУН до української поліції із закликом не брати участі в німецьких акціях проти поляків. Лютий 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 469-471.

46. Звернення Української народної самооборони до поляків. Імовірно, літо 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 281-282.

47. Звернення штабу загону УПА «Січ» до польського населення. 17 липня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах

ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 212-214.

48. Звіт про бій відділу УПА з німцями та поляками 24 серпня 1943 року 25 серпня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 236.

49. Інформація про військово-політичні події у західних районах Волинської області. 4 квітня 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 463-466.

50. Інформація про доноси польського підпілля проти українців. Не раніше 4 вересня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 282.

51. Інформація про знищення українських сіл польськими збройними формуваннями. Весна 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 349-352.

52. Інструктивний матеріал «Польське питання». Липень 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 556-573.

53. Лист Референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН до делегата уряду Речі Посполитої. 21 січня 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 770-771.

54. Наказ відділам УПА групи «Бористена» про ліквідацію польських осель. 2 вересня 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 241.

55. Нотатка «З роздумів старшого за віком члена ОУН» від 4 травня 1944 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945 / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 342-345.

56. Огляд ситуації на Холмщині та Підляшші навесні 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 164-165.

57. Огляд суспільно-політичної ситуації на Холмщині. Вересень 1943 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 170-174.

58. Оголошення українського підпілля про вбивство поляків, що брали участь в антиукраїнських акціях. 10 лютого 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 471-472.

59. Повідомлення про становище та діяльність польських збройних формувань. Березень 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 458-459.

60. Протокол антиукраїнських акцій польських збройних формувань на теренах Тернопільщини. 12 травня 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 512-513.

61. Протокол переговорів делегацій польського і українського підпілля від 28 лютого 1944 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945 / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 284-294.

62. Протокол українсько-польських переговорів у березні 1944 року. 8 березня 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 775-777.

63. Розпорядження Волинського окружного делегата Уряду РП від 5 червня 1943 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945 / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 510-515.

64. Списки вбитих у 1942-1943 роках українців з Холмщини та Підляшшя. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 284-293.

65. Спогади Тадеуша Карпети від 28 березня 1985 р. про відплатну акцію Кедиву АК у Володимир-Волинському у січні 1943 р. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945 / Редкол.: Богунов С., Вінярчик-Коссаковська М., Мотика Г., Шаповал Ю. та ін. Київ-Варшава: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. С. 388-392.

66. Узагальнена інформація про антиукраїнську діяльність польського підпілля у 1943 — на початку 1944 року. Січень 1944 р. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / В'ятрович В. (відп. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 315-345.

67. Der Generalplan OST. [URL:https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1958_3_5_heiber.pdf](https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1958_3_5_heiber.pdf)

68. Directive No. 21 Operation Barbarossa (18 December 1940). URL: https://ghdi.ghi-dc.org/pdf/eng/English57_new.pdf